

דברי מבוא

אין בכוונתנו להביא כאן מבוא לתרגום השבעים, או לתרגום השבעים לתורה, או אף לתרגום ספר בראשית. דבר כזה מצריך ספר עב כרס. הקורא יוכל למצוא מבואות שונים מסוג זה, מקיפים יותר או פחות.¹ ה'מבוא' שלנו, שהעדפנו לקרוא לו 'דברי מבוא', נועד לתת את המידע, אשר לדעתנו נחוץ לקורא הבלתי מומחה, המשתמש במהדורה שלנו, לשם הבהרת דברים שיפגוש בספר זה.

א. מוצאו של תרגום השבעים

המונח תרגום השבעים

המונח 'תרגום השבעים', ובשמו הלועזי Septuaginta, מציין במקורות הקדומים את תרגום התורה ליוונית, אותו תרגום המעולף באגדות על דרך היווצרותו. מאוחר יותר החל המונח הזה לשמש ככינוי מקיף לקורפוס הכולל את תרגומי כל ספרי המקרא. תרגומים אלה נוצרו על-ידי אנשים שונים במשך תקופה ממושכת, ואופיים שונה מספר אחד לחברו. למעשה, גם התרגומים לספרי התורה אינם מקשה אחת, ולא נעשו על-ידי אותם אנשים עצמם. במקרים רבים נראה, שאינם הולכים באותה דרך ואף אינם נעזרים בפתרונות שכבר נוצרו על-ידי קודמיהם.

חלקים שונים מן המקרא ביוונית – ספרים, או חלקי ספרים – הגיעו לידינו בנוסחים אחדים, לאחר שעברו עיבוד מעמיק יותר או פחות.² לעתים משתמשים במונח 'תרגום השבעים' כדי לציין את הנוסח היווני הראשוני ולהבדיל בינו לבין הנוסח היווני שעבר עיבוד; לעתים משתמשים לצורך זה במינוח אחר, כגון 'היווני הקדום' (OG, The Old Greek). ראה: גרינספון, שימוש.

על היווצרות תרגום השבעים

אין אנו יודעים מה הביא לידי יצירת מפעל גדול ומסובך כתרגום השבעים. ייתכן שהוא נועד לציבור שלא ידע עברית, ושיכול היה ללמוד את כתבי הקודש רק בלשון שדיבר בה. ייתכן

1 בעברית: הפרק על התרגומים היווניים אצל טוב, מבוא; הנ"ל, ביקורת הנוסח, במיוחד עמ' 106-118, הנ"ל, מקרא. מן החיבורים החשובים בלועזית ראוי להזכיר את ספריהם של ג'ליקו, מחקר מודרני, ואת החיבור המקיף של דורבל, המקרא היווני, הכולל ביבליוגרפיה עשירה. על השימוש בתה"ש כעדות טקסט קדומה ראה אצל טוב, השימוש בשבעים. ועדיין לא נס לחו של המבוא המקיף של סוויט, שנכתב בראשית המאה העשרים. לשאלות ספציפיות שונות, כגון הטכניקה התרגומית, לשונם המיוחדת של המתרגמים וכדומה, ראה בביבליוגרפיה המקיפה של דונייז. מפתח ביבליוגרפי – להלן עמ' 627.

2 לעניין המגבשים הספרותיים המשקפים רוויזיה, ראה להלן הפרק 'על גלגולי התרגומים'.

שהיה זה ניסיון להעלות על הכתב תרגום, שנעשה בעל־פה, נלווה לקריאה בתורה בבית הכנסת. עדויות – אכן, מתקופת המשנה – על תרגום כזה לארמית, יכולות קרוב לוודאי ללמד על נוהג, שהיה קיים בתפוצות ישראל, במקומות שלא דיברו עברית. העובדה, שנמצאה בנחל חבר מגילת תרגום יווני לתרייעשר, שנוסחו נראה כעיבוד ושיפור של הנוסח היווני והתאמתו לנוסח המסורה (ראה להלן עמ' 32), מעידה כנראה, שבשלהי ימי בית שני למדו מקרא – גם בארץ ישראל בחוגים מסוימים – ביוונית, ולכן דאגו למהימנות יתירה של התרגום (ראה: לוסט, יוונית של תרגום, עמ' 113).

המסורת האגדית על היווצרות תרגום התורה ליוונית כמעט בכל המקורות המספרים על היווצרות תרגום השבעים מוטעמת ההתערבות מן השמים במעשה התרגום, כל מקור על־פי דרכו.³ ברם, לדעת עמיר, יש הבדל יסודי בין יחסם של חז"ל למפעל הזה לבין יחסה של היהדות ההלניסטית לתרגום. הסיפורים באיגרת אריסטיאס, ובעיקר אצל פילון (חיי משה ב 25–42), ואחר־כך בספרות הנוצרית, מטרתם לפאר ולרומם את הנוסח היווני של התורה. פילון אף הוא מציין, ששבעים המתרגמים עבדו בצורה עצמאית והגיעו לאותן תוצאות; הוא מספר גם על החגיגות שהיו יהודי אלכסנדריה עורכים מדי שנה בשנה ביום שנתפרסם תרגום השבעים. לא זו מטרת הסיפור אשר בספרות חז"ל, על כל נוסחיו, שאינו בא אלא להסביר את אותם ה'שינויים' שעשו בעת כתיבת התורה לתלמי המלך (ראה להלן).

בניגוד לדברי השבח שהרעיפו, למשל, על תרגומו של עקילס הגר (ירוש' מגילה א, יא [עא ע"ג]), אין חז"ל משבחים את מעשה התרגום של שבעים הזקנים, אלא רק אומרים, שהקדוש ברוך הוא 'נתן עצה בלבם' לשנות במקומות מסוימים מן הנוסח המקודש. בדיעבד, אם עשו מה שעשו, מוטב שיקרא המלך תלמי את התורה בשינויים מסוימים. יחסם של חז"ל מסיג, ללא ספק, משום שהנוסח היווני הפך להיות תורתם של הנוצרים. אף יש מן המקורות אשר משווים את יום כתיבת התרגום היווני כיום שנעשה בו העגל (מסכת סופרים א, ז, ובנספח למגילת תענית, 'מאמר אחרון').⁴

לעומת המסורות הקדומות הללו, לפיהן נעשה התרגום לבקשתו של המלך תלמי, ואפשר לומר, על דרך ההרחבה: לצורכיהם של לא־יהודים, הדעה המקובלת במחקר היא, שהתרגום נעשה לצורכיהם של יהודים, קרוב לוודאי של יהודי מצרים – אם לצרכים ליטורגיים (תרגום בבית הכנסת). אם כספר לימוד, לציבור הרחב, ששפתו הייתה יוונית.⁵

3 ראה בהרחבה: ג'ליקו, המחקר המודרני, עמ' 44–47; דוריבל, המקרא היווני, עמ' 39–48; טוב, מקרא, עמ' 164. בנוסף על המקורות הנזכרים להלן, מסופר על מעשה התרגום גם אצל הפילוסוף היהודי אריסטובולוס, בן תקופת המקבים (מצוטט על־ידי אבסביוס); אצל יוספוס, קדמ' יב 12–118, ואצל אבות הכנסייה יוסטין הקדוש (לפיו תרגמו השבעים את כל המקרא), ואירינאוס איש ליון, המספר גם הוא, שכל אחד מהמתרגמים הושם בתא נפרד, ותרגומיהם נמצאו מכוונים.

4 ראה: עמיר, שתי פנים; ראה עוד: גרינולד, פולמוס; טוב, מקרא, עמ' 161.

5 ראה: טוב, השימוש בשבעים, 183–187. סיכום הדיון במגוון הדעות: דוריבל, המקרא היווני, עמ'

מסורת חז"ל על השינויים שעשו המתרגמים
 המסורת על שינויים שהכניסו בעת כתיבת התורה לתלמי המלך מופיעה במקומות אחדים
 בספרות חז"ל, בהבדלי מספר וניסוח. המקורות העיקריים הם: הברייתא, מגילה ט ע"א;
 מכילתא דר' ישמעאל על שמות יב 40; ירוש' מגילה א, יא [עא ע"ד], ועוד;⁶ וגם במקורות אלו
 עצמם יש חילופי נוסח. הרשימות, בחלקן, מזכירות מספרים שונים של שינויים, שאינם תואמים
 דווקא את מספרם של השינויים המפורטים באותו מקור. רק לאחד מן השינויים המנויים
 במסורת זו מצורף הסבר: למילה "הארנבת", אשר הוחלפה ל'צעירת הרגליים' (במדויק:
 'שעירת הרגליים'; ראה דב' יד 7: שם כנגד "הארנבת" נמצא בתה"ש: δασύπους; בוי' יא 5-6
 יש חילוף, והמילה הזאת עומדת כנגד "השפן"). המילה 'ארנבת' – וביוונית: λαγός, והיא זו
 הנמצאת אצל עקילס – נדחקה מפניה, לפי הסיפור הזה, מפני ש"אשתו של תלמי ארנבת
 שמה". ברור לחלוטין, שמסורת זו מתכוונת לספר על שינויים, שהכניסו המתרגמים בעת
 מלאכתם, ובמכוון. למעשה, מעידה מסורת זו על נוסח יווני שהכירו חז"ל, ובו נמצאו הבדלים
 אלה מנוסח המסורה. רק מקצת מן השינויים הללו – חמישה בלבד – נמצאים אמנם בנוסחי
 תה"ש שבידינו. על-פי מסורת זו של חז"ל נוכל לשחזר את מה שהיה כתוב בנוסח היווני
 שבידם. אכן, חלק מן השינויים – לא כולם – אפשר לייחס לשינוי שהיה כבר ברובד העברי
 (כגון 'חמד', לעומת 'חמור' בנוסח שבידינו; במ' טו 15). לעומת זאת, השינוי ל'צעירת/שעירת
 הרגליים' יכול היה להתרחש רק במישור היווני; שכן לא נקראה אשתראחותו – לפי הסיפור –
 'ארנבת', אלא בשם היווני ⁷ Λαγός. יש הוכחות רבות, שבנוסחים מאוחרים ובעיבודים
 מאוחרים של תה"ש קיימת נטייה של התקרבות אל נוסחו של נה"מ⁸ ואל מילותיו. עיבודים
 ונוסחים אלה הם הרבה יותר מילוליים ויותר 'צמודים' למילותיו של הנוסח העברי. משום כך,
 באותם פרטים שברשימת השינויים, שבהם תה"ש שבידינו קרוב אל נה"מ, ואילו הגרסה
 שברשימת השינויים סוטה מהם, מסתבר שגרסה זו שברשימה קדומה יותר, והיא 'תוקנה'
 בתה"ש על-פי נה"מ. על העניין כולו ראה בהרחבה: טוב, מסורת חז"ל. טוב גם מציע שחזור
 יווני למקומות שאין בידינו נוסח יווני התואם את השינוי, אשר לפי מסורת חז"ל עשו שבעים
 הוקנים.⁹

78-66. קיימת גם השערה – ללא ביסוס של ממש – על קיומו של תרגום קדום, הקשור למקדש
 חוניו. לפי השערה זו, נועד התרגום ה'חדש' של השבעים' לבטא את הקשר למקדש ירושלים
 (שם, 78-79).

6 מיון המקורות לפי זמנם אצל דוריבל, המקרא היווני, עמ' 50. הנושא נידון בהרחבה אצל טוב,
 מסורת חז"ל. במסכת סופרים א, ח מדובר ב'חמישה זקנים'. ראה גם: א"י ברור, תיקוני לשון
 במקרא ובתרגומים הקדומים (פרק א), בית מקרא, יח (תשל"ג), עמ' 431-448 (בעמ' 447-448),
 ולאחרונה חיבורו המקיף של ולטר, תורה לתלמי (ראה גם מאמר ביקורת של טוב בתוך:
 Scripta Classica Israelica, 14 [1995], pp. 178-183).

7 לפי הידוע לנו, לאגוס היה שם משפחתו, ולא שם אשתו, כמובא בברייתא. גם אפשר, שהכינוי
 לאגוס הוא בהוראה אחרת של המילה: מין עוף גדול, ששימש כסמל מלכותי.

8 כוונת הסמל הזה גם למסורת ההגייה, כפי שנשמרה במסורת הניקוד.
 9 ראה גם: וטרשטיין, חמורים.

ב. השבעים כעד נוסח של המקרא

תה"ש שונה מנה"מ בפרטים רבים. ישנם שינויים 'גדולים'. בחלק מספרי המקרא יש בתה"ש שינויים של קטעים גדולים (כגון הכרונולוגיה האחרת של ספר מלכים; ראה: שנקל, כרונולוגיה), הוספות ארוכות שונות (אסתר, דניאל, איוב, קטעי הרחבה בנביאים ראשונים),¹⁰ קיצורים ניכרים (ירמיהו, איוב), שינויי סדר (ירמיהו, משלי), והבדלי נוסח. שינויים כאלה יש גם בתורה: כגון סדר הדברים ופרטיהם בסיפור עשיית המשכן (שמות לה"ט),¹¹ והסיום המורחב של שירת האזינו.¹² ויש עוד אלפי שינויים 'קטנים'; ראה: טוב, ביקורת הנוסח, עמ' 113; השימוש בשבעים, 243-260. גם בספר בראשית יש הבדלים רבים, שבהם אנו דנים בספרנו זה.

טיפוסי טקסט של המקרא

מקובל לדבר על שלושה טיפוסים טקסט עיקריים של התורה: (א) נוסח המסורה; (ב) טיפוס השבעים; (ג) טיפוס החומש השומרוני, אשר בראשיתו לא היה שומרוני, אלא השומרונים אימצו אותו לעצמם והוסיפו והכניסו בו שינויים בעלי אופי אידיאולוגי.¹³ על-פי החלוקה המשולשת הזאת העלה אולברייט את התיאוריה, אשר פותחה ושוכללה על-ידי קרוס, בדבר שלושה מרכזי מסירה של המקרא, אשר בכל אחד מהם צמח טיפוס שונה של טקסט: בבל, שבה נתגבש נוסח המסורה (שבתקופת החשמונאים הובא לארץ־ישראל); ארץ ישראל, שבה נתגבש נוסח מטיפוס החומש השומרוני, ומצרים, שבה נתגבש הנוסח המשתקף בתה"ש.¹⁴ טענות שונות הועלו נגד החלוקה המשולשת הזאת. במדבר יהודה נתגלו ממצאים המייצגים כל אחת מן המסורות הללו, אך גם כאלה שאינם שייכים לאף אחת מהן. הרבה ממגילות מדבר יהודה הן 'מעורבות'.¹⁵ לדעת טוב, מלמדים הממצאים מקומראן על מגוון רב ביותר של חילופי נוסח, שאי אפשר להכניס בתוך מסגרת של שלוש משפחות מסירה או 'טיפוסי טקסט'. כך, למשל, בדיקת מגילת ויקרא ממערה 11 בקומראן מעלה, שזהו נוסח לעצמו, ובוודאי היו טקסטים

- 10 כגון ההוספות בספר יהושע (ראה: טוב, השימוש בשבעים, עמ' 247-248) ובספר מל"א (ראה: טלשיר, מהדורת מלכים).
- 11 ראה: גודינג, משכן; טוב, השימוש בשבעים, עמ' 256.
- 12 קטע עברי של דב' לב 43 ובו נוסח מורחב, קרוב לזה, נמצא בקומראן; לשחזור המצע העברי של תה"ש והשוואתו לקטע מקומראן, ראה: רופא, מבוא לספר דברים, עמ' 222-226. על השינויים 'הגדולים' בין תה"ש לנה"מ במקום הזה ראה גם: דוריבל, המקרא היווני, עמ' 173-182; ואן דר קוי, שירת משה; בוגארט, עריכות.
- 13 ראה: טוב, ביקורת הנוסח, עמ' 62-80.
- 14 קרוס, במאמרים שקובצו בקובץ של קרוס־טלמון, קומראן, ובמאמרים נוספים; רשימה אצל ונדרקאם, 'יובלים ובראשית', עמ' 81 הערה 40. אך ראה עוד להלן הפרק על גלגוליו של הנוסח היווני של תרגום השבעים.
- 15 ראה: טלמון, טקסט, בעיקר עמ' 38-39; טוב, השימוש בשבעים, עמ' 183-212; הנ"ל, השקפה מודרנית; הנ"ל, ביקורת הנוסח, עמ' 123-131. ונדרקאם, 'יובלים ובראשית', עמ' 84. ראה גם: קרוס, הערות, עמ' 1-14; ותשובתו של עמנואל טוב, שם, עמ' 15-21.

נוספים שלא הגיעו לידינו, ושאי אפשר לזהותם עם הנוסחים המוכרים לנו. וראה עוד: פרננדו מרקוס, ביקורת; דאבילה, טרמינולוגיה, עמ' 3-8. כיוצא בזה הראה ונדרקאם, שאת הנוסח של המובאות המקראיות אשר בספר היובלים אי אפשר להכניס לאף אחת מן המסגרות הללו.¹⁶ מתוך בדיקת מאות המובאות אשר ביובלים עולה שספר היובלים קרוב במידה שווה לכל אחד מן הנוסחים של נה"מ, של תה"ש, ושל שומ' [החומש השומרוני], כנגד חבריו, ואף יש בו גרסאות רבות המיוחדות רק לו. אף על-פי שהספר נשתמר רק בתרגום אתיופי (ומקצתו גם בלטיני), שנעשה מתוך התרגום היווני, הראה ונדרקאם, שהוא משקף בנאמנות את המקור העברי, כמוכח מכל הקטעים העבריים של ספר היובלים, שנתגלו בקומראן.¹⁷ מעתה יש צורך להתחשב גם בציטטות אשר ביובלים כעדות טקסט של נוסחי המקרא.

בקומראן נמצאו גם פרגמנטים עבריים קצרים ומקוטעים של בראשית, בעיקר מן הפרקים האחרונים. נוסחיהם לא תמיד זהים, ובמקומות אחדים יש מהם הסוטים מנוסח המסורה. הטקסטים הללו פורסמו על-ידי דאבילה, בעיקר במאמרו 'טרמינולוגיה', ועתה נכללו בכרך 11 של *DJD*. נמצאו גם קטעים עבריים של פרפרוזות ועיבוד מחדש של הנוסח המקראי, כגון 4Q252-367-364Q4, אשר כונסו ב-*DJD* כרך 13. וראה עוד להלן, עמ' 39.

שחזור המצע העברי

כעיקרון, ככל שתרגום מילולי יותר, כן עומד שחזור המצע העברי שלו על בסיס איתן יותר. בפועל, היכולת שלנו לנסות לשחזר את המצע העברי שעמד לנגד עיני המתרגם היווני תלויה במידת היכרותנו עם אופיו ודרך עבודתו של המתרגם (ראה להלן הפרק על השבעים כתרגום). אין ספק, כי בעת מלאכתו שינה המתרגם מן הטקסט העברי שלפניו מטעמי סגנון או מסיבות פרשניות ואחרות (ראה: גושן, תיאוריה, עמ' 130). עם זאת ברור לחלוטין, שחלק מן ה'שינויים' אשר בתה"ש ביחס לנה"מ משקפים מצע עברי שונה. יש מהם המופיעים גם בתרגום קדום אחר, או בטקסט עברי קדום (בחומש השומרוני או בקטעים מקומראן), ונוסחים אלה אין שום תלות ישירה בינם לבין תה"ש. ואכן, יש בתה"ש בספר בראשית שינויים רבים, הנמצאים גם בשומרוני,¹⁸ ולפחות חלק נכבד מאלה יש לראות כעדויות בלתי תלויות על גרסה שונה. אך על רוב השינויים אי אפשר לומר בוודאות אם הם עניין של גרסה, או שהם מעשה ידי המתרגם. ראה בהרחבה: טוב, מבוא, עמ' 83-88; הנ"ל, השימוש בשבעים, בעיקר עמ' 97 ואילך, 126, 131, 159 ואילך. הדברים אמורים, אולי ביתר שאת, במקרים של חילופי-סדר

16 על ספר היובלים ראה עוד להלן עמ' 38.

17 ונדרקאם, מחקרים, עמ' 91-95, 103-205; יובלים ובראשית, עמ' 72, 84-85. קטעים אלו, בתוספת הצעות השלמה ושחזור של הפיסקאות העבריות שמתוכן שרדו הקטעים הללו, ראו עתה אור ב-*Discoveries in the Judean Desert [=DJD]*, XIII (1994). על האפשרות לגילוי גרסאות בתוך פרפרוזות במגילות קומראן ובמקורות אחרים ראה: רופא, פרפרוזות.

18 על-פי מהדורת טל או על-פי מהדורת צדקה. לא סמכנו על מהדורת von Gall. ראה עליה את דברי ההסתייגות אצל טל, השומרוני, עמ' 1.

(=טרנספוזיציות), חזרתן או אייחזרתן של מילות יחס לפני חלקידיבר חוזרים (כגון "עם בני עם יצחק", בר' כ"א 11, שבו אין בתה"ש ייצוג ל"עם" בפעם השנייה), או הרמוניזציות. וראה להלן. גם מקומות, שבהם נמצא 'שינוי' כזה בעדים קדומים אחרים, עדיין יש להרהר, אם לפנינו מצע עברי אחר משותף, או שאינם אלא אינטרפרטציה דומה ותו לא. כל מקרה צריך להיבדק לגופו בזהירות.¹⁹

יפה לעניין זה הדוגמה הבאה:

כנגד התיבה "ויברך" אשר בנה"מ בר' כ"ד 11, מתרגם תה"ש: $\acute{\epsilon}\kappa\omicron\iota\mu\iota\sigma\epsilon\nu$, 'השכיב'. כפי הנראה, זהו תרגום לפי ההקשר. אין אפשרות להיעזר בתרגום של "נברכה", תה' צה [תה"ש: צד] 6, כיוון ששם קורא תה"ש "בבכה". בדה"ב ו' 13 תרגם "ויברך (על ברכיו)": $\kappa\alpha\iota\ \acute{\epsilon}\pi\epsilon\sigma\epsilon\nu$, 'נפל'. יש סבורים, שבפסוקנו גרס המתרגם "ויברך", שכן הפועל $\kappa\omicron\iota\mu\hat{\alpha}\nu$ משמש בבר' מט 9 תמורת "רביץ" (כך בול, ספר בראשית). אבל אפשר, שבמט 9 גרס "שכב" (זהו ה'אקוויוולנט הסטריאוטיפי' [=א"ס]), כמו בפסוק הדומה לו, במ' כד 9. אכן, לפי $H-R$ בקונקורדנציה (עמ' 7740) הפועל $\kappa\omicron\iota\mu\hat{\alpha}\nu$ בא גם ביח' לד' 14 תמורת 'רביץ', אבל יש לפקפק בזה. הנכון הוא, שכנגד התיבה "תרבצנה" בא שם הפועל $\acute{\alpha}\nu\alpha\pi\acute{\alpha}\lambda\upsilon\epsilon\iota\nu$ (כפי שמצוין נכונה אצל $H-R$, עמ' 800); ראה בפסוק שלאחרי.

מן הראוי לציין, שגם במקרים, שמצביעים על גרסה שונה, תכופות אין אפשרות לדעת, אם גרסה כזו הייתה קיימת בפועל בטקסט עברי, או שהייתה זו רק קריאה שגויה של המתרגם; כך למשל במקרים של חילוף אותיות דומות בצורתן (ראה למשל: לו 21, 35). ראה: טוב, ביקורת, עמ' 105. וראה עוד להלן על ההרמוניזציות ועל חילופי סדר.

הרמוניזציות – במצע העברי או מידי המתרגם?

בנוסחים הקדומים, שומ' והתרגומים, קיימת נטייה לעריכת תיאומים של הטקסט עם מקומות מקבילים. זוהי נטייה להשתמש בלשון דומה לזה שבמקום אחר ולהשלמת חלקים עלפי מקום אחר.²⁰ מבין החוקרים, יש המייחסים את מעשי התיאום המצויים בנוסח היווני של ספר בראשית למתרגם היווני. כך למשל קוק, מתרגם בראשית. לנו נראה, שבמספר ניכר של מקרים הפועל הנוסח ה'מתואם' כבר במצע העברי. ראה למשל בהערותינו על בר' א' 6, 11-12, יז 14. מקרה מעניין אחר הוא בר' ב' 4, אשר בתה"ש יש בו נוסח דומה לזה של ה' 1 (בנה"מ ובכל התרגומים). קרוב לוודאי שיש בפרק ב' 4 תיאום עם ה' 1; אך האם יש לייחס זאת למתרגם, או למצע העברי שהיה בידו? סביר, שמתרגם ישתמש בניסיון קודם ויתקין את הקטע שהוא עומד

19 נר לרגלינו צריכה להיות מהדורת ספר ישעיהו של מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית וזהירותו המופלגת של העורך, פרופ' גושן-גוטשטיין, כאן ובמקומות אחרים, בדברים כגון דא. ראה גם: טוב, השימוש בשבעים, עמ' 217 ואילך. אך ראה גם להלן, הערה 00, וכן: צפור, עד טקסט.

20 על הוספות לשם הרמוניזציה בשומרוני ובטקסטים ממדבר יהודה ראה: טוב, ביקורת הנוסח, עמ' 80-78.

בו על-פי קטע שעסק בו קודם לכן. המתרגם עשוי גם לתאם עם טקסט הנמצא בהמשך בהקשר המיידית. פחות מתקבל על הדעת, שבה בשעה שהוא עוסק בתרגום קטע מסוים, הוא גם מעבד ומשנה את הקטע על-פי פסקה הנמצאת במרחק רב בהמשך, ושאינן נראה כל קשר וכל קרבה בינה לבין הפסקה הנוכחית. סביר יותר, שתאיאום זה נעשה על-ידי מעתיק עברי, שעבודתו מיכנית, ולבו ומחשבותיו פנויים לשוטט אל מקומות אחרים. הוסף לכך את העובדה, שתכופות נראה, שהמתרגמים לא טרחו לבדוק קטעים דומים במקומות קודמים קרובים (ראה: איימלאוס, מצע, עמ' 70-71). במקרים רבים קל להבחין שההרמוניזציה נעשתה ברובד העברי, ואילו המתרגם אפילו לא שם לב לדמיון שבין הקטע המקורי והמקום שתוקן על-פיו, והוא מתרגם בשני המקומות באופן שונה לחלוטין. ראה: צפור, עד טקסט, במיוחד עמ' 212, 215-216.

ג. השבעים כתרגום

אף שהתיאור המופיע להלן מתייחס לתרגום השבעים בכללותו, שונים הדברים מיחידה ספרותית אחת לחברתה. יש מן הספרים, שתרגומם מתקרב להיות מילולי (כמו תרגומי התורה, שופטים, רות, קהלת, שיר השירים, איכה, המחצית השנייה של ספר ירמיהו, ואותם חלקים מספרי מלכויות שעברו רוויזיה; ראה להלן, עמ' 33). ויש הנושאים אופי פרפרסטי, כמו עזרא, דניאל (נוסח LXX), אסתר, איוב ומשלי.²¹ עם זאת, נפנה את תשומת הלב במיוחד לתרגום ספר בראשית. גם הדוגמאות דלהלן לקוחות בעיקר ממנו.

אין כמעט תקדים בעולם הקדום למעשה התרגום של השבעים. מפעלי תרגום מלשון ללשון לא היו קיימים בעולם הקדום. כתובות דו-לשוניות או תלת לשוניות, כמו האבן מרוזטה, היו מעשים בודדים וחד פעמיים, וגם כללו טקסט קצר מאוד. כך שלא היה לספטואגינסטה מודל לחיקוי.²² גם אם נניח, שלידתו של התרגום שלנו היה בתרגום בבית הכנסת, כנספח לקריאה בתורה בנוסח העברי, שונה תרגום בעליפה, שהוא פעולה חד-פעמית, מהעלאת תרגום על הכתב, שהוא דבר מחייב. על אחת כמה וכמה, כאשר מדובר בטקסט מקודש, שמסירתו מחייבת משנה זהירות.

המתרגם נתקל בקשיים מרובים; חלקם נובעים ממבנה לשון המקור, השונה תכלית שינוי מזה של לשון היעד, חלקם ממחסור מונחים מספיקים בלשון היעד, חלקם ממילים וביטויים שאינם יורד לעומקם. קיימים גם ביטויים ומילים, ובעיקר מיליות (כגון "נא" בעברית), שלא ניתן לתרגמם. בכל שפה יש מילים רבות בעלות שדה סמנטי, שאי אפשר לחקותו בשפה האחרת. כל מתרגם חצוי בין הנטייה לתת תרגום מהימן ו'צמוד' למקור, ובין השאיפה למסור את הדברים בלשון צחה. האם ראוי למסור את הניבים אשר בשפת המקור בצורה מילולית, גם

21 ראה למשל: טוב, ביקורת הנוסח, עמ' 243-260. תיאור אופיו של תה"ש לספרי המקרא השונים ראה אצל דוריבל, המקרא היווני, עמ' 231-233.

22 ראה: רבין, 'תהליך', עמ' 20. אין אנו יודעים, אם בכתובת מרוזטה שימשה היוונית תרגום או הייתה מקור.

אם הם ייראו מוזרים בעיני הקורא? האם יש ללכת בעקבות סדר המילים של שפת המקור? כל מתרגם בוחר לעצמו את הדרך. לרוב, אין שום מתרגם נוהג בעקיבות מלאה בעניינים אלה. אין ספק, שספרי התורה היו הראשונים שתורגמו, וכנראה באותו מקום ובקרבת זמן. גם קרוב לוודאי, שבמידה מסוימת שימשו תרגומי התורה מודל למתרגמים אחרים, שבמקרים רבים נעזרו בפתרונותיהם. עם זאת, תכופות נוקט כל מתרגם פתרונות משלו, ואפילו תרגומי ספרי התורה, אשר מוכח שנעשו על-ידי אנשים שונים, הולכים בדרכים שונות ומגוונות.

תרגום חופשי ותרגום מילולי

שונה אופיים של תרגומי יחידות ספרותיות שונות; הוא נע בין תרגום כמעט מילולי, לבין תרגום חופשי (או מוטב לקרוא לו: פרפרסטי); בין תרגום סטריאוטיפי לבין תרגום מגוון. הגדרתו של תרגום כ'מילולי' או 'חופשי' דרושה במיוחד כאשר התרגום שונה מן הנוסח העברי שבידינו, והחוקר תוהה אם הדבר מצביע על גרסה שונה.

מהו תרגום מילולי? מאפייניו העיקריים הם:

1. עקיבות, דבקות במילה יוונית מסוימת עבור אותה מילה עברית.
2. שמירה על סדר המילים כמו במקור העברי.
3. שימוש במילות חיבור ומילות יחס זהות לאלו שבבעברית.
4. תרגום פורמולות עבריות ליוונית באופן זהה למקור.
5. שמירה על כמותיות, מאמץ לתת מילה כנגד מילה וייצוג לכל רכיב במשפט אשר בטקסט העברי.

כך למשל, תרגום מילולי של המילה 'בלכתך' עשוי לכלול את הרכיבים המייצגים את 'ב' (ev, 'בתוך') + 'לכת' (באינפניטיב) + 'שלך'. ראה: בר, מילוליות; טוב, השימוש בשבעים, עמ' 66-50, והספרות בהערה 28; דוריבל, עמ' 235-241. מילוליות יתרה יוצרת לשון מלאכותית. וראה עוד להלן על ההבראזימים.

ככל שמתרגם של כל יחידה ספרותית מסוימת דבק יותר בעקרונות אלה, כן ניתן לתאר אותו כ'מילולי' או 'מילולי מאוד'. מכיוון שאפשר למנות ולכמת בעזרת כלים טכניים (מחשב) את מידת דבקותו של מתרגם בעקרונות אלה, אפשר לכאורה על-פי זה גם לדרג אותו בסולם שבין 'מילולי לחלוטין' לבין 'חופשי לחלוטין' ואף להגדיר זאת באחוזים. לעניין זה עשויה לתרום תרומה גדולה הקונקורדנציה היוונית-עברית הממוחשבת במפעל CATSS²³ ובמפעלים דומים. קוק (פרשנות) ניסה לבדוק את יישום העקרונות הללו להערכת שיטת התרגום של ספר בראשית, בעיקר בפרקים איא. על כך ראה להלן, הפרק על אופיו של תרגום ספר בראשית.

23 *Computer Assisted Tools for Septuagint Studies* = מאגר ממוחשב, והביבליוגרפיה, עמ' 2-3; טכניקה, והנספח הביבליוגרפי, עמ' 354-359; טוב-רייט, מחקר ממוחשב. בדיקת סדר המלים כקריטריון להערכת שיטת התרגום יושמה בספר יחזקאל על-ידי מרכוס, קריטריון (ראה גם: לייטר, טרנספוזיציות, עמ' 108, הערה 5). לקריטריון של דבקות באקוויולנט קבוע ראה: מרכוס, עקיבות; אולפסון, עקיבות.

בפועל, אין עקיבות אפילו באותו ספר או באותה יחידת תרגום. תכופות ניכרת התרוצצות בין המגמות והעקרונות התרגומיים השונים. תרגומי התורה קרובים יותר לטיפוס המילולי המתון. אך יש לקחת בחשבון גורמים אחדים. נקודות הזינוק אשר מציב כל אחד מספרי המקרא או היחידות הספרותיות שלו לפני המתרגם שונות לחלוטין. מספר המקרים המשמשים לסטטיסטיקה במרבית הפרטים מצומצם למדי. אפשר לדבר על מאפיינים רק כאשר שכיחותם – או העדרם – בולטים מאוד. יש להבחין בין קריטריונים לקסיקליים, דקדוקיים ותחביריים. לא אחת אפשר לראות, שבאותה יחידה עצמה עשוי המתרגם להיחשב 'מילולי' עלפי קריטריון אחד ו'חופשי' עלפי קריטריון אחר. ועוד, קיימות מילים עבריות רבות שמטבען יש להן אקוויוולנט 'יווני' קבוע, הקיים בכל ספרי המקרא. האם מילים כאלה יכולות להיכלל בחישוב הסטטיסטי? ובכלל, התיאור הסטטיסטי של תופעות מתחשב פחות מדי בהבדלים שבין המקומות הנבדקים ובגורמים כמו ההקשר. ראה במיוחד: איימלאוס, נתיב, עמ' 2-3; הנ"ל, מצע.

חוקרים העלו הסתייגויות גם ברמה העקרונית: המתרגם מעוניין למסור את מה שיש בטקסט, ואין הוא פועל באופן מודע עלפי עקרונות. דבקות בעקרונות תרגומיים אפשר לייחס רק לעקילס או לעיבודים מחודשים של התרגום (על כך בהמשך). המתרגם אינו מתאמץ לתת מילה כנגד מילה או לשמור על אקוויוולנט קבוע. בחירה כזו, או שימוש בליטרליזם אינם 'טכניקה של תרגום', אלא רק פתרון של נוחות ad hoc. ככל שמילה או צירוף בלשון המקור חוזרים שוב ושוב, הבחירה בהם נעשית כבר יותר אוטומטית, ולא מתוך כוונה להיות עקיב. ראה בהרחבה: איימלאוס, טכניקה. ואף על-פי-כן, למרות כל ההסתייגויות הללו יש מקום לתיאור אופי מלאכתו של מתרגם זה או אחר. הדבר נחוץ ביותר כדי לנסות להגיע אל המצע העברי שלו. שכן אם מתרגם שומר על אקוויוולנט סטריאוטיפי או על סדר המילים העברי, בין שהוא עושה זאת במתכוון ובין שהוא עושה זאת מתוך שגרה של נוחות, המסקנה לגבי המצע העברי היא אותה המסקנה.

אקוויוולנטים סטריאוטיפיים

אותה מילה עברית עשויה להיות בעלת משמעויות שונות, ולפחות בעלת גוונים שונים, בהקשרים שונים. מתרגם ערני ירצה בוודאי לתת לזה ביטוי על-ידי גיוון בדרך התרגום. מן הצד האחר קיימת נטייה להשתמש באקוויוולנטים קבועים. כפי הנראה, שונים הדברים בין מילה למילה ובין מתרגם לחברו. נראה, שככל שמילה מוחשית יותר, כן יגבר השימוש באותו אקוויוולנט (טוב, מבוא, עמ' 68 ואילך, 81). יש אשר הדבקות באותו אקוויוולנט הופכת אותו לאקוויוולנט סטריאוטיפי, שהשימוש בו נעשה באופן מכני כמעט, גם אם היה מתאים יותר תרגום אחר. יש מילים, שיש להן כמה א"ס. במקרים רבים יש א"ס אופייני לספר מסוים או לקורפוס מסוים. דוגמה טובה היא התרגום לשם 'פלשתים' בספרי התורה וביהושע לעומת הספרים שאחריהם (ראה ביאורנו על בר' י 14).

אין פלא אם יש א"ס למילים כמו 'אח', 'שמש'. למילה 'שלום' יש א"ס טבעי (εἰρήνη) 'peace' (=), המופיע בכ"90% מן המקרים במקרא. כיוון שבספר בראשית יש למילה 'שלום' הוראות מגוונות, יש לה כמה וכמה דרכי תרגום ליוונית, בהתאם להקשר. אך בכמה ספרים יש דבקות בא"ס עד לאבסורד. כך למשל נוצר האבסורד של 'שלום' (εἰρήνη) המלחמה' (שמ"ב יא 7); ראה: טוב, מבוא, עמ' 81. דוגמה אחרת לתוצאה של דבקות באקוויוולנט קבוע: כיוון ששם הוי"ה מתורגם תמיד κύριος (אמנם, בדרך כלל ללא תווית מיידעת, ראה להלן, עמ' 28), שהוא התרגום של 'אדון' סתם (חול), לא אחת קשה לדעת, לאיזו מן ההוראות התכוון המתרגם. כך למשל בבר' יח 3 ואילך, שם חוזר המתרגם פעמים אחדות על המילה κύριος, בעיקר ב'vocativus' (פנייה). בבר' לט נוצר מצב אחר; שם נמצא יוסף בבית אדוניו (ה'κύριος שלו) המצרי, וה' (κύριος) מסייע בידו; אדוניו (ה'κύριος) של יוסף רואה, כי ה' (κύριος) אתו, וכן הלאה. ראה: טוב, ממדים, עמ' 535-536; לי, דרמשמות, עמ' 111, 116.

המילה 'ויהי' מתורגמת בצורה סטריאוטיפית בפועל γίνουμαι (=התהווה, נעשה), בין שהמילה 'ויהי' היא פועל עיקרי ובין שהיא משמשת נוסחת פתיחה לסיפור דברים. המילה 'ויהי' מופיעה בספר בראשית 58 פעם. ב"52 פעמים אכן היא מתורגמת ἐγένετο (ופעם אחת ἐγένεθη) עם מילית חיבור καὶ או δὲ (ראה על כך להלן). צירופי לשון מלאכותיים מעין אלה בוודאי לא נוחים היו לקורא היווני, בין שהוא נכרי ובין שהוא יהודי.

למילה 'הנה' יש א"ס ἴδου, 'כאלו': 'ראה!' (אימפרטיב אאוריטי II). לפעמים, כמו במשפט העברי, אין אחריו שום פועל עיקרי (כגון יא 6; נה"מ: "הן"). ברם, תכופות אין המילה 'הנה' מתורגמת, במיוחד כאשר אין במסופר דבר מפתיע. המילה 'הנני' מופיעה בספר בראשית 13 פעם; מהן 7 פעמים היא מתורגמת 'הנה אני', פעמיים 'אני הנה', והיתר 'מה הוא?'.

המילה 'לאמר', כאשר היא משמשת כהקדמה לדיבור הישיר, מתורגמת בקביעות כ" λῶγον: participium coniunctum (באנגלית: saying), בנטייה המתאימה לנושא: 'באמר', 'באמרה', 'באמרים' וכיוצא בזה; גם כאשר תרגום כזה אינו מתאים.²⁴ ראה: סויסאלון-סוינינג, אינפניטיב, עמ' 68-75. זאת בניגוד להבנת המילה במשמע של 'כדי לומר' – כפי שהיא מוצאת ביטוי אצל עקילס [=עק'], כגון בר' טו 4, כו 6: τῷ λῶγειν, ובדומה לזה אף במדרש.

הבראיזמים

אחת התופעות הבולטות בתרגום היווני היא השימוש בהבראיזמים (או, כפי שהם מכונים לעתים: סמיטיזמים). הבראיזמים הם ביטויים, החוזרים במדויק על הניסוח העברי במילים יווניות, אך מנוגדים לרוח לשון התרגום. יש הבראיזמים תחביריים, יש הבראיזמים לקסיקליים, ויש אידיומטיים.²⁵ ההבראיזמים התחביריים הם תרגום מילולי מיכני של מילות

24 לשימושים השונים של 'לאמר' במקרא, ראה: טרומר, לאמר.

25 קלסיפיקציה של ההבראיזמים ראה: טוב, מבוא, עמ' 80-81; דוריבל, המקרא היווני, עמ' 235-241; רון, סמיטיזמים.

החיבור ואתיות החיבור ושל מילות היחס ואתיות היחס, תוך התעלמות מחוקי הלשון היוונית. כאלה הם למשל הצירופים 'בחר ב', 'חפץ ב' ודומיהם, המתורגמים תכופות עם מילית היחס $\epsilon\upsilon$, כאילו 'בתוך' (כמו התרגום האבסורדי של 'ב + מקלי, בר' לב 11); 'להיות ל', המתורגם עם $\epsilon\iota\varsigma$, כאילו 'להיות אל' (כמו 'בבר' יב 2); 'גדול מ', המתורגם עם $\acute{\alpha}\pi\theta$, כאילו זה 'גדול מאת'. ראה עוד: וולטרס, טקסט, עמ' 141-143; הארל, עמ' 75-76.

וי"ו, בתפקידה התחביריים המגוונים (חיבור, ניגוד, פתיחת האפודוסיס, ברירה, וי"ו מחלקת), מתורגמת תכופות $\kappa\alpha\iota$ (באנגלית: and). כך מתורגם בספר בראשית ב' 75 מן המקרים שבהם מופיעה וי"ו כוו; ראה על כך: איימלאוס, פראטאקסיס. במקרים רבים, ללא שיטה כלשהי, הו"י" הזאת מבוטאת עליידי $\delta\epsilon$, המציין פתיחת דבר חדש (מעין or בצרפתית); ניגוד²⁶; חילוף הנושא, וכדומה.

כיוצא בזה, המילה 'כי' בשימושה המקראיים המגוונים (ראה איימלאוס, פונקציה) מתורגמת על-פי רוב באופן סטריאוטיפי עליידי $\acute{\omicron}\tau\iota$, בלי להתחשב בדקות של המשמעות של המילה 'כי' באותו הקשר.²⁷

יש הבראיזמים לקסיקליים, היינו: המילים יווניות, אך המשמעות בתוך ההקשר היא עברית. המתרגם משתמש במילה היוונית כאקוויוולנט סטריאוטיפי של המילה העברית, עם כל השדה הסימנטי המורחב שלה. כך למשל המילים 'בשר', שהוא מתרגם $\sigma\acute{\alpha}\rho\chi$, דהיינו בשר הגוף – גם כאשר הכוונה ליצור חי, בעל חיים, אדם (כגון: בר' ו 12, 17, דב' ה 23 [26]); 'נפש', שהמילה $\psi\upsilon\chi\eta$ משמשת לה כא"ס ומקבלת את מגוון ההוראות שיש למילה העברית (יצור חי; רוח חיים; או בהוראת one, somebody, מישהו – במשמעות הדיסטריבוטיבית של המילה), ואפילו בהוראה של 'גווייה', 'מת' (כגון וי" כא 2).

קיימים גם ביטויים הבראיטיים, כגון תרגום מילולי של הפעלים 'הלך', 'עמד', 'יסף', גם כאשר הם משמשים כפועל עזר, ויפה היה להם להיתרגם עליידי מילים שונות. כך למשל, 'הוסיף ו', או 'הוסיף ל-', כשהוראתו: 'ואחר-כך', 'פעם נוספת' (כגון בר' ד 2, יח 29); 'עמד מ', כגון בר' כט 35, בשעה שפירושו של הפועל הוא 'חדל'; 'הלך ו-', כשמשמעותו היא 'יותר', 'עוד' (ראה: גהמן, הבראיזמים, עמ' 147). כזה הוא התרגום המילולי של 'בן' באמצעות $\upsilon\iota\acute{\omicron}\varsigma$ (צאצא; אנגלית: son), כאשר המשמעות במשפט העברי מושאלת: 'בגיל' (יא 10). כאלה גם הצירופים 'שנים של ימים' (כה 7), 'חודש של ימים' (כט 14), המתורגמים מילולית, ואינם אלא חיקוי של הצירוף העברי. גם ביטוי כמו 'מי יתן' מתורגם פעמים אחדות מילולית (לי, מחקר לקסיקאלי, עמ' 11). מה יבין קורא יווני לאייהודי בביטוי כמו 'נאסף אל עמו' (שהמתרגם תופס כמו 'נוסף אל עמו')? ראה עוד: רבין, תהליך, עמ' 10.

26 זאת אף-על-פי שאין כמעט אף פעם בתה"ש המרכיב היווני האחר, המביע את הניגוד של 'מחד גיסא – ומאידך גיסא' ($\mu^{\circ}\nu - \delta^{\circ}$).

27 על $\acute{\omicron}\tau\iota$ המשמשת כמילית פתיחה לדיבור ישיר (למשל, בר' כא 3), ראה: איימלאוס, "כי" לדיבור הישיר, והדוגמאות. ראה עוד: הנ"ל, $\acute{\omicron}\tau\iota$.

למעשה, הבראזיזמים קיימים יותר במישור של הסינטקס או האידיום, הרבה פחות במישור של המילה (לוסט, יונית של תרגום, עמ' 119; סיכום על ההבראזיזמים הסינטקטיים: דוריבל, המקרא היווני, עמ' 235-241). ההבראזיזמים יוצרים לשון מזורה, מה שהעלה את התהייה בדבר טיבה של הלשון היוונית המיוחדת של תה"ש ושל החוגים, שבתוכם חיו המתרגמים ולמענם פעלו (ראה להלן). ביקרמן, השבעים כתרגום, 187-188, קורא לדרכי תרגום כאלה 'וולגריזמים'. לוסט, שם, מעדיף להגדיר זאת 'תרגומיזמים' ("translationisms"). כאן גם המקום להזכיר את השימוש שעושה תה"ש במשפטים שמניים, ללא פועל, כמו בעברית.

צירופייחס (סמיפרפוויציות)

קיימים במקרא ביטויים מטפוריים, שאינם אלא מעין מילות יחס, והם מורכבים מאות יחס או מילית יחס + שם עצם, כרגיל חלק מן הגוף, בנסמך. כאלה הם הצירופים 'על פני' (הארץ, השמים), 'לפני', 'מפני', 'בעיני', 'לעיני', 'בידי', וכיוצא בהם. לעתים מתייחס אליהם המתרגם כניב בלבד, ומתרגם באופן ענייני על-ידי מילת יחס יוונית מתאימה; אך תכופות הוא מתרגם באופן מילולי את החלקים המרכיבים את המילה העברית, כאילו: 'על הפנים שלי' (על ה- πρόσωπον, 'פרצוף'), 'מן הפנים שלי', 'בעיניים שלי' וכדומה. קשה להצביע באופן כללי על שיטה כלשהי בנקיטת הדרך האחת או האחרת בתרגום. אך קיימת במקרים מסוימים הבחנה ביחס להקשר. כך למשל, המילה 'לפני' מתורגמת הרבה באמצעות צירוף עם המילה πρόσωπον, אבל ב-90% מן המופעים של 'לפני יי', או 'לפניו', כאשר הכינוי מתייחס אל ה', אין המתרגם משתמש במילה זו אלא ב-ἐν πρὸς, כאילו 'לנוכח יי', וכדומה. מקובל לראות ביטויים מילוליים כאלה כהבראזיזמים. ברם, במחקר מקיף על הנושא הראתה סולאמו, סמיפרפוויציות, שיש להבחין בין הצירופים מסוג זה בשימושיהם השונים, ושחלק לא-מבוטל מן התרגומים ה'מילוליים' הללו הם יוונית תקינה: הצירופים היווניים הללו קיימים גם ביוונית ה'כללית' (ה-Koine), לעתים גם ביוונית הקלאסית, בשימושים מסוימים (כגון: 'לנוס מן הפנים של...').²⁸ לפי סולאמו, ראוי במקום זאת לדבר במקרים כאלה על 'תרגום כבול' ("slavish"; ואולי נאה לו הכינוי 'קפוא'). היא מתארת צירוף כזה כהבראזיזם רק אם נעשה בו שימוש, שלא נמצא כמוהו ביוונית שמחוץ לתה"ש.

שתי הצורות הללו – התרגום הכבול של הסמיפרפוויציות, והתרגום בדרך אחרת – קיימות בספר בראשית, וללא כל חוקיות. סימכוס [=סימ], ובמידה רבה יותר עק', מעדיפים לתת לצירופי-היחס תרגום 'כבול' (ראה מראי המקומות אצל אלכסנדר, בראשית, עמ' 150).

28 טוב מסייג מן הלגיטימציה שנותנת סולאמו לכל ביטוי כזה, רק משום שזכר אי פעם בפפירוס חסר חשיבות (טוב, סולאמו).

מילים וצירופים קשים לתרגום
 יש מילים, שאינן נוחות לתרגום, כגון 'נא', 'והנה', 'לך' (dativus commodi), כגון
 בר' כב 2). ותכופות מדלג עליהן המתרגם. כך, למשל, מדלג מתרגם ספר בראשית בקביעות
 על המילה 'נא' ואינו נותן לה ביטוי בתרגומו. אכן, יש מקומות אשר נראה בתרגום כמו
 קומפנסציה להשמטה זו. על המילית 'נא' וצירופיה במקרא ועל פתרונותיה בתרגומים
 הקדמונים ראה בהרחבה: פסברג, תחביר, עמ' 36-59. על 'והנה' – ראה לעיל, עמ' 19.

תרגומי ניחוש

האם בכל מקום הבין המתרגם את הטקסט שלפניו? האם קרא את המילה בהתאם לתנועות
 הנכונות? במקרים רבים נראה שהמתרגם מתרגם כדי לצאת ידי חובתו כלפי הביטוי העברי
 שאינו מובן לו. אלו הם 'תרגומי ניחוש', כפי שקורא להם טוב, מבוא, עמ' 67; 'סתמת חורים'
 (ציגלר), או 'תרגומי מבוכה' – מונח שטבע M. Flashar (ראה סיכום אצל דוריבל, המקרא
 היווני, עמ' 208). המתרגם נתקל בביטויים לא מובנים, וכיוון שהוא 'מחויב' לתרגם, הוא מכניס
 מילים יווניות כנגדן, גם אם הן חסרות פשר. לעתים נדמה שהוא משאיר לקורא לנחש – בדיוק
 מה שהוא עצמו צריך היה לעשות בטקסט העברי שהיה לפניו: לנחש! (ראה: רבין, תהליך, עמ'
 24. רבין מעיר, שאילו חי המתרגם היווני בתקופתם של התרגומים הפרשניים הארמיים, היה
 גם הוא עוקף את הקשיים בדרכים דומות לשלהם).

במקרים לא־מעטים פותר המתרגם את המילה העברית על־פי מה שנראה לו אטימולוגיה
 של המילה. כך, למשל, תורגמה המילה "ויעקבני" (בר' כו 36) מן 'עקב'; "שפיפון" (מט 17) על־
 פי "ישופך" (ג 15) – בשני המקומות ההקשר הוא נחש; המילה 'מועד', בצירוף 'אהל מועד',
 אשר מתורגמת μαρτύριον ('עֵד'; אבל זאת אולי בשל הזיהוי עם 'אהל העדות'). ראה: טוב,
 מבוא, עמ' 66.

טרנסליטרציות והומופונים

יש מקרים שאין המתרגם יודע את פירוש המילה העברית והוא נותן לה תעתיק גרידא. למשל:
 'בסבך' (כאילו זה שם הצמח; בר' כב 13); 'כברת' (לה 16); 'ימים' (לו 24), ועוד. כך גם
 למונחים טכניים, כגון מטבעות, מידות ומשקלות. אצל מתרגמי התורה השימוש
 בטרנסליטרציות מועט.

לעתים פותר המתרגם את המילה העברית על־ידי מילה יוונית, הקרובה לה בצלילה. כאלה
 הם למשל התרגום של 'מום' ב־μῶμος, פגם (ומכאן ἄμωμος, לתרגום התואר 'תמים'), ושל
 "עשרת) מונים", בר' לא 7, ב־ἀμνός (עשרה טלאים; ראה בביאורנו לפסוק זה). ראה על כך:
 טוב, מילים שאולות; בר, הומופונים; דהזארד, הומופונים.²⁹

29 אינני סבור ששייך לכאן התרגום של 'גיא' בכמה מקומות, בצירוף כמו 'גיא חרשים' ו'גיא בן

מושגים יהודיים

יש מושגים יהודיים שאין להם מקבילה בעולם המושגים היווני, וצריך היה ליצור בשבילים מונח מתאים, לעתים לטבוע מילים חדשות. כאלה הם המושגים כמו שבת, גר, מן, כרובים, טרפה, עולה ושלמים, אורים ותומים, ועוד. כך הומצאה המילה προσήλυτος עבור 'גר', במשמע של מי שקיבל עליו עול יהדות. הפתרונות הם לעתים בדרך של אימוץ המילה העברית, עם סיומת יוונית; לעתים נשאלו המילים המתאימות מן הארמית: χηρουβιμ (כרובים); σάββατα (שבת); ייתכן שזו שאילה מן הצורה הארמית 'שבתא' אשר מאוחר יותר נתפסה כאילו זו צורת הריבוי, ואז גם צמחה הצורה σάββατον, כביכול יחיד); πασχα (פסח); γειρας (גר; בארמית: 'ג'ורא'); νάβλα (נבל); μαννα (מן); νάξιρ, νάξιραίος (נזיר, שו' יג 5), ועוד.³⁰ ראה: וולטרס, טקסט, עמ' 166 ואילך; טוב, מילים שאולות, עמ' 233-236; דוריבל, המקרא היווני, עמ' 261-262. לא נוכל לומר בוודאות, אם הפתרונות הללו ניתנו על-ידי המתרגם או שהיו מונחים אלה רווחים בחברה היהודית ההלניסטית.

מילים שמיות שנשאלו ליוונית

יש להבדיל בין מילים עבריות משמעותיות, בעיקר בעלות תוכן דתי, שהמתרגם שאל מן העברית, לבין מילים שנכנסו לתוך הלשון היוונית עוד קודם לכן, ונוח היה לו למתרגם לקחתן מן המוכן. כמו ἀραβ=ν (ערבון), σάκκος (שק), χιτ=ν (כתונת) ועוד (וולטרס, טקסט, עמ' 164 ואילך). יש מן המילים הללו, המופיעות כבר בימי הורוס; אחרות נמצאות רק בכתובות או בפאפירי. וולטרס מציין, שיש מילים עבריות או שמיות אשר נכנסו אל היוונית בתקופה קדומה בצורה משובשת קימעה, והמתרגם חוזר ומכניס אותן בצורה מדויקת יותר. כך למשל נכנסה המילה 'שקל' ליוונית בצורת σίγλος (כגון אצל קסנופון). בתה"ש היא: σίκλος.

מילים וצורות שיצר המתרגם

המתרגם בונה מילים חדשות וצורות דקדוקיות חדשות מתוך שורשים יווניים קיימים. כך למשל גזר את הפועל περιρίζειν תמורת "ויעקבני" (בר' כו 36) מן περιρνι, 'עקב'. כיוצא בזה עשה מתרגם מל"ב י 19, אשר תרגם את שם העצם "עקבה": περιρισμός. דוגמאות רבות אצל לי, מחקר לקסיקלי, עמ' 85-92. לעתים החידוש הלשוני הוא רק בהרחבת השימוש של המילה היוונית למשמעויות נוספות. למשל, שם העצם θεραπεία, שמשמעו: שירות, טיפול, הורחב למשמעות 'כלל המשרתים', 'כלל העבדים' (בר' מה 46).

בלשון היוונית קיימת אפשרות ליצור מילים מורכבות (compositum, compounded) על-ידי הצמדת מילית בתור תחילית לפועל, לשם או לתואר. בדרך זו אפשר לגוון ולהעשיר את

הנם, במילה γ∞ ('ארץ'), גם בנטייה, כפי שנמצא בכמה כתיביד. לדעתי, זהו תעתיק של המילה 'גיא', כחלק משם פרטי של מקום, שאחרי-כך הובן כמילה הכללית γ∞.

30 בתורה מתורגם שם העצם 'נזיר' באמצעות מילים הקשורות בפרישה ובקדושה. על בר' מט 26 ראה בביאורנו.

ההוראות של המילים. פעמים מילה מורכבת באה תמורת שתי מילים עבריות או יותר. ראה למשל ἀρχιστράτηγος, כתרגום של "שר צבא" (בר' כ"א 22); ἀρχισωματοφύλαξ (מילולית: ראש־משמרהגוף), תמורת "שומר הסף" (אס' ב' 21); βραδύγλωσσος ('בעל־לשון־אטית'), תמורת "כבד לשון" (שמ' ד' 10).

תרגום של פועל בצורת מקור

לרוב מבטא התרגום את האינפניטיב העברי באינפניטיב יווני. כחיקוי לנוסח העברי מצורפים אליו סימנת כינוי הגוף, ומילית הנותנת ביטוי לאותיות בכל"ם, אם הן מצורפות בראשיתו. כך, לדוגמה, "בהיותם" (בר' ד' 8) נמסר ביוונית αὐτούς + εἶναι + ἐν, כמו: ב' + 'היות' + כינוי גוף נסתרים. ראה: ויורס, הערות, עמ' 118.

הרבה פעמים, כאשר יש בנה"מ שני פעלים, הקשורים בקשר סינדטי או אסינדטי (כגון "קום עלה", לה 1), בין שהם פועל עזר ופועל ראשי, בין שהם שווי מעמד, מתורגם הראשון שבהם עלידי participium, והשני עלידי פועל נטוי, בהתאם למקובל ביוונית. למשל: "ותהר ותלד" (בר' ד' 1) מתורגם 'ובהרותה (=ולאחר שהרתה) ילדה'; 'וישא... (את) עיניו וירא' (כגון בר' יג' 10) מתורגם 'ובהגביהו את עיניו ראה'; 'ותרא... ותאמר' מתורגם 'ובראותה... אמרה' (כא 8-9). למעשה, יש לזה משמעות של שני פעלים עוקבים, ובתרגומנו אין אנו מקפידים להבליט את המבנה הסגנוני היווני הוזה. על עניין זה ראה בהרחבה: איימלאוס, פרטיקיפיום.

ה'לשונות הכפולים' ודרכי תרגומם

בעיה העומדת בפני כל מתרגם היא העברה נאותה של ה'לשונות הכפולים' (היינו: פועל נטוי וצורת מקור מאותו שורש, המצורפת לו לפניו או לאחרי). מתרגמים עשויים לנקוט פתרונות שונים: להוסיף לתרגום הפועל הנטוי ביטוי, אשר יציין הדגשה (כגון "surely"); לנסות להכפיל את תרגום הפועל; להתעלם לגמרי מן הכפל הזה (על דרך 'דיברה תורה כלשון בני אדם', לפי ניסוחו של ר' ישמעאל; ספרי במדבר קיב; סנהדרין סד ע"ב). תה"ש נותן במרבית המקרים ביטוי לכפל זה, אך בדרכים שונות. בעיקרן: (א) participium coniunctum + פועל נטוי. (ב) מסירת המקור המוחלט באמצעות שם עצם או שם פעולה, ביחסת הדאטיב או האקוזטיב + פועל נטוי (כגון "אכל תאכל", בר' ב' 16, המתורגם ליוונית כמו 'באכילה תאכלו'). זוג המילים היווניות, המתייחסות ל'לשון הכפול' העברי, גזור עליפי רוב מאותו שורש עצמו (או בתוספת תחילית). פעמים שתי המילים אינן מאותו שורש, אלא יש ביניהן קשר ענייני (למשל מילים יווניות נרדפות או קשורות זו לזו בדרך אסוציאטיבית). תיאור מפורט של דרכי הפתרון לסטרוקטורה העברית הזאת ראה בהרחבה: סולאמו, מקור מוחלט; טוב, לשונות כפולים. יצוין שהצירוף 'מות תמות', 'מות ימות', וכדומה חוזר הרבה במקרא, ולגביו נוקט תה"ש דרך כמעט קבועה: θανάτω θανατούσθω (כאילו: 'במוות יומת') וכיצא בזה. בין כך ובין כך, אפשר לתאר פתרונות אלה כהבראיזמים, ואולי, נכון יותר, כ'תרגומיזמים' (ראה לעיל, עמ' 21) ואין

הם יוונית טובה. אנחנו נמסור זאת בתרגומנו בצורת מקור ופועל נטוי, ולא נפרט מהו הפתרון שננקט בכל מקום – פרט למקרים שבהם יש עניין מיוחד. במקומות אחדים אין בתה"ש ייצוג למקור המוחלט. אכן, אפשר שלא הופיע במצב שלנגד עיני המתרגם.

כינויי המושא וכינויי הקניין

לפי חוקי הלשון היוונית, אין הכרח להוסיף את מילית הכינוי, והיא מובנת מעצמה לקורא היווני מתוך ההקשר; כגון: "ותקח לו אמו" (בר' כא 20), שהוא מתרגם 'האם' וללא כינוי קניין; "וישא אברהם את עיניו" (כב 4, היווני אומר: 'את העיניים'); "שא נא כליך, תליך וקשתך" (כו 3, ביווני: 'את הכלי, את האשפה ואת הקשת'). השמטה כוו של כינוי הגוף רווחת במיוחד כאשר יש צמד שמות (או חלקי דיבר אחרים), והראשון שבהם כבר הוצמד לו הכינוי, ואז בהמשך אין בו צורך. כך, למשל, בצמד המילים "בצלמנו כדמותנו" (א 26) אין בתרגום היווני של המילה השנייה כינוי הקניין. על הרקע היווני לתופעה זו ראה: סולאמו, כינוי הקניין. אין אפוא לראות במקומות כאלה 'שינוי'. (אצל קארל, תרגום השבעים, תכופות מודגשים מקומות כאלה, כאילו יש כאן שינוי – ולא היא!)

השמות הפרטיים

(א) לשמות הפרטיים היווניים יש בדרך כלל סיום, מן הסוג האופייני לשמות עצם (כגון: -ος, -ης), והם מוטים (כלומר, סיומם משתנה בהתאם ליחסה התחבירית). שמות ללא סיום יווני אינם מוטים בדרך כלל. כמו כן יכולה להתווסף לשמות פרטיים תווית יידוע (שגם היא מוטה), כאילו היה זה שם עצם כללי. השמות המקראיים הפרטיים בדרך כלל מתועתקים בתה"ש ואינם מוטים, אלא אם כן יש להם סיום דומה לשמות יוניים.³¹ תווית יידוע נוספת להם בדרך כלל רק כאשר השם בדאיטיב או באקוטיב. תווית יידוע בנומיטיב נדירה בתה"ש. יוצאת דופן הוספת תווית כואת, ὁ, לפני השם Adam, ג 12 (על ג 1, 8, ראה הנמקתו של ויורס, הערות, עמ' 36). כרגיל לא נתייחס במהדורתנו לעניין התוויות הללו. בדרך כלל, אנו נשתמש בגוף התרגום בשם המופיע בנה"מ, פרט למקרים מיוחדים, כגון שצורתו של השם כפי שהיא בתה"ש מעידה על גרסה שונה.

(ב) שמות רבים מתועתקים בצורה שונה במקצת מזו שבנה"מ. פעמים זהו עניין לדרך הגייה, כגון הוספת העיצור β לאחר μ (Zembran = זמרן, כה 1). פעמים הגורם לזה הוא קושי במסירת העיצור או התנועה שבטקסט העברי. ביוונית יש רק שני עיצורים שיניים: ζ, σ. האות ζ היא ביצוע של ז, ואילו האותיות ש, ש, ס, צ מתועתקות (σ) ζ. בעיה מיוחדת יש בביצוע האותיות הגרוניות. אין ביוונית אות אקוויוולנטית לאות א. כאשר מילה יוונית נפתחת בתנועה, יש לה שתי אפשרויות ביצוע: נשימה 'קלה' (מעין אות א), או נישוף 'חזק' (מעין h).

31 יוספוס מ'יוון' את השמות העבריים ומוסיף להם הטיות תחביריות הרבה יותר מאשר עושה זאת תה"ש; ראה: שליט, קדמוניות, כרך א, מבוא, עמ' LXII-LXI.

הדבר מסומן על-ידי סהרון קטן מעל לאות (או לפנייה, אם המילה פותחת באות גדולה), וכיוון פתיחתו הוא לעבר שמאל (לנשימה 'קלה') או לעבר ימין ('נישוף'). באמצע המילה אין ביצוע של 'נישוף' (h). בכתביידי קדומים לא היו סימני ההבחנה האלה כל עיקר. שמות פרטיים מקראיים הפותחים באות ה, נפתחים ביונית בתנועה, אך באותם כתבי-היד המכילים סימני ההבחנה יש לא אחת מחלוקת. באמצע מילה או בסופה אין כל ביטוי לקיומה של האות ה. האות χ משמשת למסירת העיצור העברי כ. יש מעט שמות הפותחים באות ח, ובתה"ש הביצוע הוא χ , כגון השמות חברון, חם, חת. תעתיקי שמות רבים פותחים בתנועה (השווה השמות חגי, חנוך, מו 16-17, בתה"ש: χ , $\epsilon\nu\omega\chi$), אך אין מסורת בטוחה בדבר הגייתה. הסימון במהדורת גטינגן כ'נישוף' (כמו ה"א), הוא רק על-פי העברית. ראה גם: ויוורס, הערות, עמ' 856, המסמן 'נישוף' באות ϵ הפותחת את השם $\epsilon\mu\mu\omega\rho$ (חמור), במקום הנשימה ה'קלה' ($\epsilon\mu\mu\omega\rho$) שהנהיג ויוורס בשעה שערך את תה"ש לבראשית במהדורת גטינגן. לאות ע יש שני ביצועים בתה"ש; פעמים שהיא נמסרת על-ידי γ , כגון בשמות עזה, עמורה, רעואל; פעמים שהיא נמסרת על-ידי תנועה בלבד, מעין א. אפשר שהייתה קיימת עדיין מסורת קריאה של שני סוגי האות ע"ן (ראה: ויוורס, הערות, עמ' X-XI, 62; ואולי גם שני סוגי ח"ת). אך אפשר, שלא מסורת קריאה הייתה זו, אלא מסורת חיה של שמות.³²

(ג) יש חילופין רבים בין כתבי-היד של תה"ש; במיוחד בשמות פרטיים, שאצל המסרן היווני הם בגדר מילים חסרות משמעות. בתהליך המסירה חלו שינויים, הנובעים ממעטקי הגאים, כגון עיצורים או תנועות קרובים, או הנובעים מחילופים גרפיים. ויש, כמובן, גם ניסיונות של מסרנים לתאם עם הטקסט העברי. והנה דוגמה לגלגולים כאלה. השם 'מדן', ברי כה 2, במהדורת גטינגן הוא $\mu\alpha\delta\alpha\nu$, אבל הוא מופיע בכתביידי (או בתרגומי-משנה) גם בצורות הבאות: $\mu\alpha\delta\alpha\iota\mu$, $\mu\alpha\delta\alpha\iota$, $\mu\alpha\delta\delta\alpha\nu$, $\mu\alpha\delta\alpha\mu$, $\mu\alpha\nu\delta\alpha\nu$, $\mu\alpha\delta\alpha$, $\mu\alpha\lambda\alpha\nu$ (Δ/Λ). $\mu\alpha\delta\alpha\epsilon$ (N-H), $\mu\alpha\delta\alpha\lambda$, ויוורס, הערות, מתאר בכל מקום את הגלגולים שהתרחשו. בתחום זה יש מגוון גדול ביותר של גרסאות, ולא אחת מתערבב שם עם שם אחר דומה לו.

(ד) בלוח העמים (בר' י) וברשימות נוספות של אומות או שבטים (כגון בני קטורה, ברי כה) מופיעים חלק מן השמות עם סיומת הריבוי, כגון פלשתים, ענמים, כפתורים. את מרבית השמות הללו מוסר תה"ש בתעתיק עם סיום $-\epsilon\iota\mu$, $-\epsilon\iota\nu$. זו אינה סיומת יונית של ריבוי, אלא תעתיק. עם זאת מתייחס המתרגם אל השמות הללו כאילו הם שם ריבוי והוא מצרף להם תווית מיידעת יונית במספר רבים.

(ד) ישנם שמות, של עמים ושל מקומות, שהמתרגם נוהג לתת את השם המודרני, היינו בן זמנו; כגון: $\mu\epsilon\sigma\sigma\omega\tau\alpha\mu\acute{\iota}\alpha$ (תרגום של "ארם נהרים" ושל "פדן ארם"), $\text{A}\theta\iota\acute{\omicron}\pi\iota\alpha$ (= "כוש"), $\text{A}\acute{\iota}\gamma\upsilon\pi\tau\omicron\varsigma$ (= "מצרים"), וכן תארים, כגון: $\Sigma\acute{\upsilon}\rho\omicron\varsigma$ (=הסורי; תרגום של "הארמי"). אכן, יש

32 על כפל הביצוע ח/ח' וכן ע/ע' בעברית הקדומה, ראה: י' בלאו, על הפוליוני בעברית המקראית, האקדמיה העברית למדעים 1 ו 2, ירושלים 1982.

שהמתרגם סוטה ממנהגו זה ונותן לאותם שמות תעתיק בלבד (כגון בלוח העמים, בר' י). שתי השיטות הללו נהוגות גם אצל ה'שלושה', יוספוס והארמיים. על כל עניין נעיר במקומו. ראה: פרננדוזמרקוס, שמות, בעיקר עמ' 244 ואילך.

(ה) שמות פרטיים שיש להם פירוש ברור, ובמיוחד באותו הקשר שהכתוב נותן את ההסבר למתן השם – לרוב נוהג תה"ש למסור את השם מתועתק, אף עלפי שהתוצאה היא, שהקורא אינו רואה את הקשר שבין השם ובין פירושו (הניתן כמובן ביוונית); אך יש מקרים, שהשמות הפרטיים מתורגמים, מקצתם בדרך של אטימולוגיה עממית (ורק בהקשר הזה של הוספת הפירוש למתן השם; במקומות אחרים הוא חוזר בצורה מתועתקת). כך למשל 'מתרגם תה"ש ליוונית את השמות: חוה (ראה ביאורנו על ג 20), בבל (יא 9), מתנים (לב 2), פניאל (ביוונית: 'ראיית אל' ['ראיאל?']; לב 30), סוכות (לג 17). ראה: פרננדוזמרקוס, עמ' 247 ואילך; הארל, עמ' 323. גם בעניין זה מוסיף עליו עקילס, כגון במסירת השם 'שמעאל (בר' טז 11) ביוונית: εἰσακοή θεοῦ, 'שמיעת אל' (ראה: ריידר, מבוא, עמ' 20).³³

(ו) ישנם שמות מקומות, כגון סדום, גרר, שכם, אשר מטעם כלשהו מתורגמים כאילו זהו שם בצורת ריבוי (תופעה מקובלת ביוונית לשמות מקומות). בכמה מן האזכורים נראית לשון הריבוי בהטיה כמו התייחסות אל אנשי המקום (כגון: 'מלך הסדומיים'), אך לא כן באחרים. (ז) במקרים אחדים עומדת בפני המתרגם בעיה, האם השם שלפניו הוא שם פרטי, או שהשם – כולו או חלקו – מורכב משם עצם כללי, ומה מן הראוי לכתוב; כך למשל: אלון מורה, גלעד, מגדל עדר, רחובות הנהר. הפתרונות אינם קבועים. כאמור, נעיר על כל מקום שיש בו עניין.

שמות האלוהות

(א) הווי"ה. שמות ה' מתורגמים על-פירוב בדרך קבועה. שם בן ארבע האותיות (הווי"ה) מתורגם κύριος (= 'אדון'), כדרך ה'קרי' הקבוע של השם הזה (השווה פסחים נ ע"א ומקבילות: 'נכתב אני ביו"ד ה"א ונקרא אני באל"ף דל"ת").³⁴ בחירה זו יוצרת לעתים בלבול מסוים, שכן אותו תרגום הוא גם של השם 'אדני'. כאשר מופיעים בנוסח העברי שני השמות הללו יחד, יש שהמתרגם כופל את השם κύριος; יש אשר יתורגם אחד השמות: δεσπότης, שגם לו משמעות דומה: אדון, מושל. פתרונות דומים מחפש המתרגם גם כאשר לשם בן ארבע אותיות מצורף שם 'אלהים'; ראה בהמשך. יש לציין, שבקטעי תה"ש מקומראן (4QLXXLev^b) נרשם שם

33 התרגום ἑρμου ἀνθρώπου ('איש המדבר', או: 'איש הבדידות'), אשר נמסר בשם סימ' ותאוד', הוא תואר לשמו של ישמעאל, ולא תרגום ממש.

34 השווה לזה השימוש בשם 'מריא' בפשיטתא, דהיינו שם אדנות. ראה: מאורי, פשיטתא, עמ' 104. על דרכי התרגום של שמות ה' בתרגומים הקדומים ראה: א"י ברור, 'תיקוני לשון במקרא ובתרגומים הקדומים', בית מקרא (פרק שני), יט (תשל"ד), עמ' 25-34. לתרגומים הארמיים ראה גם: ר"ב פוזן, 'קריאה צמודה בתרגום אונקלוס, בתוך: ר' כשר ומ' צפור (עורכים), ספר זיכרון ליהודה קומלוש, עיוני מקרא ופרשנות, ו (בדפוס).

הו"ה בצורת *Ιαϛ*, ולדעתו של פאטריק סקיהאן הייתה זו הצורה הקדומה של כתיבת השם המקודש בתה"ש, ורק בשלב מאוחר יותר, בעקבות הנוהג התלמודי, השתרשה הצורה המצויה בכתיבי היד המוכרים.³⁵ יש כתיבייד קדומים של תה"ש, כגון מגילת תרי"עשר מנחל חבר; פאפירוס פואד 226, שהם מן המאה הראשונה – ואולי השנייה – לפה"ס, בהם שם הו"ה אינו מתורגם, אלא נכתב בכתב דעץ, או בכתב המרובע. החוקרים חלוקים בשאלה, איזו משתי צורות המסירה היא הקדומה; ראה: פיטרסמה, הו"ה. כרגיל, כאשר המילה κύριος משמשת לציון שם ה', בדרך כלל אין לה תווית יידוע (ארטיקולציה), כשם פרטי.³⁶ יש לציין, שבמקומות אחדים לא ברור אם המילה הזאת, במיוחד ביחסת הקריאה, מציינת שם קודש, או 'אדון' סתם (חול). כך למשל בבר' פרק יח. ראה פיטרסמה, שם. על נהגים אחרים למסירת שם הו"ה בנוסחים היווניים: ראה ג'ליקו, המחקר המודרני, עמ' 271–272.

(ב) **אלהים; אל.** קיימת הבחנה ברורה בין שם קודש, היינו, כאשר זה כינויו של האל, ואז הוא מתורגם ὁ θεός, 'האל', עם תווית היידוע, לבין היותו שם חול, כלומר: אלים בכלל, אלילים, ואז הוא מתורגם בריבוי: θεοί. הבחנה זו חשובה, בעיקר במקרים שהאמור בכתוב העברי אינו חד-משמעי; ראה למשל התרגום של בר' ג 5, ה 1, שמ' כב 27, ו'י כד 15, ופרנקל, השפעה, עמ' 130 ואילך; גייגר, המקרא ותרגומו, עמ' 176 ואילך. אותו תרגום בא לשם 'אלהים' הן כשהוא בנפרד, הן כשהוא עם תווית יידוע, בסמיכות, או עם כינוי קניין (ואז כמובן לרוב גם בתה"ש בא הכינוי). זהו גם התרגום של השם 'אל', ובהתאם לאותם כללים עצמם (דוגמה לקושי שיוצר צירוף של שני השמות יחד יש ביהושע כב 22), גם באותם מקרים של שמות תיאופוריים, עם המרכיב 'אל', שהמתרגם אינו מתעתק, אלא נותן להם תרגום (כגון השם 'בית-אל', כח 19), המרכיב הזה מופיע בצורת θεός.

בתרגומו ובהערות אנו נרשום, בדרך כלל, תמורת השם Κύριος: 'יי', ותמורת השם ὁ θεός נרשום 'האל' (אבל במדור 'המצע העברי המשוער' של תה"ש נרשום 'אלהים'). בעת הצורך נרשום 'הוה' במקום 'יי'.

(ג) **שדי.** בתורה נמצא השם הזה כחלק מן הצירוף "אל שדי", ואז תה"ש הופך את הצירוף הזה ל'אלוה שלי', 'אלוה שלך', וכדומה (גם בשמ' ו 13), כמו היה זה כינוי לאל הפרסונלי. בבר' מט 25 גורס תה"ש, כמו שומ' ועוד (ראה ביאורנו על אתר): "ואל שדי". בבמ' כד 4, 16, שם יש "שדי" לבד, מתרגם תה"ש רק: θεός (ללא תווית קניין, אך גם ללא ארטיקולציה; ראה לעיל). בספרים אחרים מופיע הכינוי παντοκράτωρ (= 'מושל-כול'; זהו גם א"ס לכינוי "צבאות"), וגם כינויים אחרים; ובסך הכל בשש דרכים שונות. ראה: סייבו, שמות אלוהיים, עמ' 118, והערה 10.

35 הדברים מובאים ב-25–24, pp. BIOSCS, 31 (1998). על השימוש בשם *Ιαϛ* ב-4QLXXLev נכתבת עתה עבודת דוקטור על-ידי פראנק שאו (ראה שם).

36 יוצאת מכלל זה יחסת הדאטיב, אשר תכופות נוספת לה הארטיקולציה (τῷ). ראה גם על בר' יח 27. לט 23. ראה גם: ויוורס, עמ' 59, 369 הערה 24. על בר' לט 23, והארטיקולציה של האקוזטיב אשר ברוב העדויות, טוען ויוורס, שזו הוספה משנית; ראה ההסבר שהוא מציע, הערות, עמ' 662.

(ד) **עליון**. הכינוי הזה נתפס כתואר ומתורגם מילולית.

במקומות רבים יש חילופי שמות האלוהות בין תה"ש ובין נה"מ. חילופין כאלה יש גם בין שומ' לבין נה"מ (ראה: ויס, מחקרי מקרא, עמ' 171), וגם במסורות אחרות. ויוורס (אפולוגיה, עמ' 32-33) בדק ומצא, שבספר בראשית (בנה"מ) נמצא השם "י"י" 164 פעם, ומהן ב-44 מקומות תה"ש שונה מנה"מ: "מ: θεός, או Κύριος ὁ θεός; אך מגמה מהופכת, דהיינו החלפת השם "אלהים" ב-Κύριος יש רק 3 פעמים, ועוד 5 פעמים ב-Κύριος ὁ θεός (מבין 212 פעם שהשם "אלהים" נמצא בנה"מ). לדעתו, יש להניח שהמצע העברי של המתרגם היה שונה במקומות הללו מנה"מ. ראה עוד: ויוורס, הערות, עמ' 390, הערה 24.

כדאי לציין את דרכו המיוחדת של עק', אשר מתרגם את השם "אל": ἰσχυρός, היינו: החזק. את השם "שדי" הוא מתרגם: ἰκανός, שמשמעו 'מספיק', 'די', כדרך שפירשו חז"ל את משמעות השם הזה: "אשר די באלהותי", "שאמרתי לעולמי די", וכדומה (ב"ר מו ג, ועוד). מעניין הציטוט המובא בב"ר שם, בשם עקילס, המתרגם "אל שדי", בר' יז 1: "אכסיוס ואנקוס", שהוא ללא ספק שיבוש של ἰσχυρός ἰκανός. ראה: ריידר, מבוא, עמ' 152. בדומה לזה בתרגום הארמי השומרוני; ראה: סילברסטון, עקילס, עמ' 40-41.

לשונו המיוחדת של תרגום השבעים

הזריות אשר ביוונית של השבעים, הן מבחינת המבנה של המשפט, הן מבחינת הניבים הבלתי-יווניים והן מבחינת אוצר המילים המיוחד, עשו אותו לספר קשה להבנה, ולכל הפחות מזור, בעיני מי שהתחנך על ברכי היוונית הקלאסית. אך קרוב לוודאי, שלשון זו לא העמיסה קשיים רבים מדי על הקוראים, שהתרגום נועד להם. אין אנו יודעים מה היה טיבו של אותו קהל יעד, שלשמו נעשה התרגום. האמנם הייתה זו שפתם? האם היו ביילינגוויסטים? אך גם אם נצא מתוך הנחה, שחלקם ידעו עברית או ארמית, במידה זו או אחרת, או את שתיהן, סביר שקהל היעד בעיקרו לשונו היחידה הייתה יוונית, בה למד מקרא, ובשבילו היה תה"ש מקור (לוסט, יוונית של תרגום, עמ' 112 ואילך). הדבר הביא להשערות בדבר תת-שפה, ז'רגון יווני-יהודי, שאולי היה בשימוש באלכסנדריה. ברם עתה ברור, שהתרגום משקף את ה'לשון הכללית' (Koine), כפי שמשתקף מתוך תעודות רבות בנות התקופה. ובכל זאת אין זו 'קוינה' ממש, אלא לשון תרגום. התחביר הוא יותר עברי מאשר יווני. איש לא היה כותב יוונית כזו. הסיבה היא, שהמתרגמים הקדישו תשומת לב מרובה למקור העברי, יותר מאשר ללשון היעד. חיבורים שנכתבו במקורם יוונית על-ידי יהודי מצרים לא נכתבו בלשון בלולה כזו (דוריבל, המקרא היווני, עמ' 71-80; לוסט, יוונית של תרגום, עמ' 111 ואילך).

על אופיו של תרגום ספר בראשית

הדעת נותנת, שהיה זה הספר המקראי הראשון שתורגם. ואם כן, למתרגם לא היה מודל לחיקוי, וצריך היה לגבש לעצמו דרכי עבודה. עמדו בפניו בעיות מסוגים שונים, הן בהבנת הטקסט העברי והן בדרכי ההרקה ללשון היעד. אם אכן היה מפעל זה בגדר יצירת יש מאין,

הרי שפירושו של המילה הוא שיש להבין את המילה באופן שבו היא נמצאת בפרוטוקול, אבל ייתכן שלמפעל התרגום שבכתב קדמה מסורת של תרגום בעל פה ליוונית בבית הכנסת, ואפשר שהיו כבר דרכי תרגום מקובלות למונחים ומושגים שונים, לניבים שונים, ואולי גם לצורות לשוניות כגון 'לשונות כפולים' וצירופי יחס (סמי-פרפוזיציות).

כמובן, אין לנו ידע, אם הנוסחים שבידינו משקפים נאמנה את דמותו הראשונית של התרגום לספר. ראה עוד להלן.

תרגומי בראשית ושמות יש בהם מידה מסוימת של חירות, הן באשר להעמדת מילה יוונית כנגד מילה עברית, הן באשר לסדר המילים, שאינו תמיד צמוד לנוסח העברי (איימלאוס, פראטאקסיס, עמ' 183; מצע, עמ' 65). דומה, שהמתרגם נוטל מידה גדלה והולכת של חירות, ככל שהוא ממשך ומתקדם במלאכתו. הדבר ניכר בתרגום סיפורי יעקב, ועוד יותר בסיפורי יוסף (פראטאקסיס, עמ' 166). לפי סולאמו (סמי-פרפוזיציות), עמ' 288, אפשר לראות את תרגומי ספרי ויקרא, בראשית, במדבר ודברים (לפי דירוג זה!) כ'סטריאוטיפיים' (לא "slavish"), ואת תרגום ספר שמות כ'חופשי'.

קוק, פרשנות, בדק בעזרת הקונקורדנציה הממוחשבת את מידת המילוליות של תרגום בראשית על-פי הקריטריונים הנוכריים לעיל, עמ' 16. על-פי בדיקת מדגם של מילים עבריות שונות ותרגומן הוא מראה, שמתרגם זה דבק במידה רבה מאוד באקוויולנט קבוע, גם כאשר יש בידו אפשרות לבחירת מילים יווניות אחרות. הוא ממעט בחילופי סדר המילים, כאשר אין כורח לשוני יווני (כגון המילים δ° γάρ, אשר להן מקום קבוע במשפט, לאחר השם או הפועל, הפותחים את המשפט). עם זאת, בחיבוריו השונים נוהג קוק לייחס את השינויים למתרגם.

על-פי תיאורו של ויורס (אפולוגיה, עמ' 37-38), מתרגם ספר בראשית זהיר מאוד ומחושב; הוא שואף ליתר בהירות, ולשם כך מוותר על תרגום 'מדויק' (לדוגמה: ג 8). הוא יוסיף מילים או אף ישמיט, ישנה מילים או יחליף את סדרן. תכופות הוא מפרט יותר ומדייק בזיהוי הדמויות ומוסיף לשם כך תמורה: 'אברהם + אביו', 'יצחק + בנו', 'רבקה + אשתו'. כאשר מופיעים הפעלים 'אמר', 'דבר' וכדומה, מקפיד המתרגם, שיהיו מצוינים במפורש הנושא וגם המושא העקיף: מי אמר, ואל מי אמר. לדעת ויורס אפשר לראות את מרבית השינויים בין נה"מ לתה"ש כשינויים פרשניים מחושבים. משום כך, יש להיזהר מאוד מפני השערות בדבר נוסח שונה, ולא כל שכן מפני תיקוני נוסח. כך הסיק ויורס מתוך ניתוח של פרק לדוגמה (בר' ג), וכך הוא חוזר וקובע בפתיחת ספרו המקיף, הערות (ראה גם להלן, עמ' 39). הרבה מן הצדק יש בדבריו, אם כי חלק מביאוריו לכתובים, שבהם שינויים כאלה, אינם סבירים. גם זאת, תכופות אין לנו יכולים לדעת, אם ה'שיפורים' הללו הם מעשה ידי המתרגם, או שהיה זה כבר ברובד העברי. מהגם, שהרבה מן ה'שיפורים' הללו נמצאים גם בעדויות אחרות. ראה עוד לעיל, על ההרמוניזאציות בספרנו, וכן: צפור, עד טקסט, בעיקר עמ' 211-213, 216-217.

דרך אחרת ותוצאה אחרת יש במחקרו של בראון, מבנה, העוסק בסיפור הבריאה. בראון סבור, שהנוסח של תה"ש בסיפורי הבריאה קדום לזה של נה"מ, אשר לדעתו הוא רוויזיה מטעמים תיאולוגיים. ראה ביאורנו על "ועוף יעופף", בר' 20.

ד. על גלגולי התרגומים ליוונית

עיבודים

טקסט השבעים עבר גלגולים רבים, והדבר בא לידי ביטוי בריבוי הנוסחים והחילופין. חילופין אלו בחלקם הם פרי שינויים ספורדיים, שנעשו במהלך המסירה; בחלקם הם עיבודים מכוונים, במגמה כזו או אחרת, מהם כאלה המתקברים למעמד של תרגום עצמאי. מגמתו של העיבוד יכולה להיות מאמץ לשקף את הנוסח העברי ביתר מהימנות, הקפדה על עקיבות בשימוש באקוויוולנטים קבועים, או דווקא רצון לתת ניסוח יווני נאה יותר. עיבודים אלו משוקעים במקצת כתבי־היד ובעדויות משניות (ראה להלן). יש מן העיבודים, שניתן לראות בהם יותר מאשר שכבת עיבוד אחת. בספרים מסוימים של המקרא נשתמרו חלקים גדולים של עיבודים שונים. יש ספרים שחלקים מתוכם הם מרובד זה וחלקים אחרים מרובד אחר (כך למשל בספרי מלכויות [ספרי שמואל ומלכים, שבשבעים נחשבים כחיבור אחד המחולק לארבעה] וירמיהו). הסיבה לכך היא, שמקובל היה בימי קדם להעתיק חלקים קצרים של המקרא – ספרים בודדים או אפילו חלקים מתוך ספר – על מגילות נפרדות. תכופות קרה, שמי שרצה להעתיק לעצמו כמה ספרים על אותה מגילה, העתיק מתוך מגילות, שכל אחת מהן נבעה ממקור אחר או מעיבוד שונה, וכך נוצר כתב יד העשוי טלאים־טלאים של רצוניות שונות. במהלך המסירה היו גם השפעות הדדיות בין הנוסחים היווניים, ודומה שאין בנמצא כתבי־ד ובו נוסח 'טהור'.

להלן כמה מן העיבודים הידועים:

(א) העיבוד המכונה *Kaίve* על־פי סימן ההיכר הבולט ביותר, השימוש במילית *Kaίve*, 'יותר מזה', 'ואכן', לתרגום המילה 'גם'. עיבוד זה קדום ביותר, והוא נעשה עוד בימי בית שני. מגמתו של העיבוד הזה הייתה בכיוון של התאמה רבה יותר עם נה"מ: הוא מילולי ושומר על סדר המילים כמו נה"מ. יש לו כמה דרכי תרגום אופייניות, והוא גם משתמש יותר בטרנסליטרציות. את העיבוד הזה גילה ברתלמי בעקבות גילוייה של מגילת התרגום היווני לתרי־עשר מנחל חבר.³⁷ בדיקת המגילה הזאת, שזמנה לא יאחר מראשית המאה הראשונה לספירה, הביאה את ברתלמי (במאמרו 'החוליה החסרה', ובהרחבה בספרו מבשרי עקילס) להכרה, שהמגילה היא חלק מעיבוד קדום של תה"ש, שנעשה בספרים שונים של המקרא. הוא מראה, כי מה שהיה מקובל לראותו כתרגום מחודש של תיאודוטיון ה'היסטורי' (ראה להלן הפרק על ה'שלושה'), בעיקרו הוא חלק מתוך העיבוד הקדום הכולל הזה מן הנוסח היווני הקדום המשוער. משום כך ניתן לו במחקר הכינוי 'קאיגה־תיאודוטיון'. תגלית זו גם מעידה על כך, שבתקופה זו השתמשו בארץ ישראל בתה"ש בתור 'תרגום', לפחות בחוגים מסוימים. משום כך גם דאגו לתקן אותו, כדי שיתאים לנוסח העברי (ראה: לוטס, יוונית של תרגום, עמ' 113). חלקים מן המקרא בעיבוד 'קאיגה' נמצאו משוקעים בכתבי יד מסוימים של תה"ש, כאלה שבחלקם העיקרי מכילים טקסט קרוב ביותר לנוסח הקדום של התרגום. כך למשל, חלקים

37 מגילה זו מקוטעת. היא נתפרסמה עם השלמות רבות על־ידי ע' טוב בסדרה הרשמית *Discoveries in the Judean Desert*, כרך 8 (1990).

גדולים אחדים של ספרי מלכויות בכ"י B (=וטיקאנוס; ראה להלן), אשר ברובו מייצג את הנוסח העתיק של תה"ש, הם 'קאיגה'. אין לנו מאומה מן העיבוד הזה על התורה, או אפילו ראייה, שנעשה עיבוד כזה גם לתרגום התורה. ברתלמי מראה גם, שעקילס וסימכוס הם עיבוד מחדש ויסודי מן העיבוד הזה (ראה להלן). ברם, בשל עומק העיבוד אפשר לראות בעבודתם תרגומים מחדשים.

(ב) העיבוד ה'הקסאפלרי' שערך אוריגנס מקיסריה, באמצע המאה השלישית לספירה. העיבוד נקרא כך, משום שהוא הטקסט היווני המשוקע במהדורת ה'הקסאפלה' שהתקין.³⁸ אוריגנס הבחין, שיש הבדלים כמותיים בין השבעים ובין הנוסח העברי, וניסה 'לתקן' את המעוות, עליידי כך, שציין בעזרת סימנים מסוימים (ה'אובלוס') את ה'עודף' בשבעים על פני הנוסח העברי, ואילו את ה'חסר' בשבעים (היינו, טקסט עברי שלא מצא לו ייצוג בתה"ש) השלים על-פי תרגומים יוונים אחרים, ואת ההשלמות הללו ציין בעזרת סימנים אחרים ('כוכבית'). באופן כזה התאים את הנוסח של תה"ש, אשר נוצר מתוך נוסח עברי מסוים, עם הנוסח העברי שבידו. את הטקסט היווני הזה חזרו והעתיקו. במרוצת הזמן השמיטו מעתיקים את הסימנים ההקסאפלריים, אך בכמה עדויות (ביניהן בתרגומי-משנה שנעשו מן הנוסח היווני, כגון ה'סיריו-הקסאפלרי') נותרו הסימנים הללו. כך אפשר לזהות כתבי יד, המכילים את הנוסח ההקסאפלרי – ברוב המקרים רק בחלקים מסוימים מתוכם – או מושפעים ממנו. כ"י A (ראה להלן) מכיל גם הוא בספרים שונים את הנוסח ההקסאפלרי.

(ג) עיבוד ידוע אחר הוא ה'לוקיאני', שהיה מיוחס ללוקיאן מאנטיוכיה (מת על קידוש הנצרות 312). אופייניים לרצנויה זו האטיציזמים (מתן צורה אטית למילים יווניות), וכן כפלי-תרגום, המצרפים בזה אחר זה שני אופני תרגום (לעניין זה ראה: תלשיר, כפלי תרגום). הוברר, כי יש בלוקיאני לפחות שתי שכבות; והראשונה (אשר קרוס רואה בה רוויזיה 'פרוטר לוקיאנית') קדמה ללוקיאן ההיסטורי כחמש מאות שנה. טוב סבור, שהשכבה הקדומה היא היא ה'תרגום היווני הקדום'. ראה סיכום אצל דוריבל, המקרא היווני, עמ' 159, 168-171. למעשה, אין בידינו חומר לוקיאני לתורה (ראה ויוורס, לוקיאן; הנ"ל, היסטוריה, עמ' 175). היו גם עיבודים אחרים. ראה עוד להלן על ה'שלושה'.

38 אוריגנס ערך את נוסחי המקרא בשישה טורים מקבילים (ומכאן השם 'הקסאפלה') בסדר דלהלן: הנוסח העברי, הנוסח העברי מתועתק באותיות יוונית, ארבעה התרגומים היווניים (השבעים, שהוצב בטור החמישי, וה'שלושה': עקילס, סימכוס ותיאודוטיון). על מטרתו של המפעל בכלל ושל הטור החמישי בפרט, ומה ניתן ללמוד על כך מן העדויות הקדומות, ראה: שפר, הטור החמישי. ומעניין, שבביאוריו למקרא התייחס גם לאותם קטעים שבהם יש בתה"ש 'עודף' וגם לאלה שבהם יש בנה"מ 'עודף' (שם, עמ' 13). יש הסבורים שאת הסימנים ההקסאפלריים לא הכניס אוריגנס בהקסאפלה, אלא הם הוכנסו בכתבייד של תה"ש שנכתבו מאוחר יותר ובתרגומי-משנה. ההקסאפלה אבדה. נשתמרו רק קטעים מעטים ממהדורה 'ארבע-טורית': הטטראפלה (ללא הטקסט העברי). במקומות שונים אפשר לשחזר טקסטים הקסאפלריים (ראה להלן).

בעבר ניטש ויכוח, אם היה אב קדמון משותף (Urtext) לכל הנוסחים של תה"ש – תיאוריה הקשורה בשמו של לאגארד, או שמלכתחילה התרוצצו נוסחים עצמאיים שונים של תרגומים ליוונית, והם השפיעו זה על זה – תיאוריה שפיתח פאול קאהלה, ואשר לא זכתה לאישור של החוקרים. ויש גם שיטות בנייים. ראה: טוב, מבוא, עמ' 55 ואילך; דוריבל, המקרא היווני, עמ' 185-182.

לפני למעלה ממאה שנה ניסה לאגארד להוציא לאור מהדורה של ספרי התורה ונביאים ראשונים (כולל ספר רות) על-פי העיבוד ה'לוקיאני'. מהדורה זו התבססה על כתבי־יד מסוימים ועל עדויות אחרות, המשקפים את העיבוד המיוחס ללוקיאן. לאחר מכן, חשב, אפשר יהיה להוציא לאור מהדורות, אשר יכללו את העיבודים האחרים, ודרכם להגיע ל'Urtext'. ניסיון זה נכשל, והטקסט שפרסם (1883) למעשה ברובו (לפחות התורה והושע־שופטים) אינו לוקיאני. ראה: ג'ליקו, המחקר המודרני, עמ' 6-7, 157 ואילך. גם בנוסח ה'לוקיאני' קיים רובד קדום. על העיבודים השונים ותולדותיהם ראה בהרחבה: טוב, מבוא, עמ' 105-120; דוריבל, המקרא היווני, עמ' 162-173.

כתבי היד של תה"ש

קיימים הבדלים ניכרים בין כתבי היד השונים של תה"ש (ובכלל זה גם העדויות הסקונדאריות, כגון בתרגומים שנעשו מתוך תה"ש ללשון שלישית, ובתוך מובאות). את רוב כתבי היד ועדויות המשנה אפשר לחלק ל'משפחות', ואפשר גם להצביע על כתבי־יד אשר מייצג את ה'משפחה'. חלק מן ה'משפחות' משקפות למעשה עיבודים של הנוסח היווני העתיק. כאמור, גם כתבי־יד האמורים לייצג את הנוסח הקדום הם מעורבים, וחלקים מתוכם באו מתוך עיבודים מסוימים. כעיקרון, יש לקבל את הכללים הבאים של לאגארד (במבוא לפירושו למשלי): כאשר יש לפנינו שני נוסחים של תה"ש, האחד רחוק מן נה"מ, והשני קרוב אליו, יש להניח, שהראשון הוא הקדום יותר והוא מייצג נוסח עברי שונה, והשני הוא עיבודו במגמה לתאם עם מה שחשבו בתקופה מאוחרת יותר כ'מקורו' של התרגום. כיוצא בזה, נוסח הנראה כתרגום חופשי, ולעומתו נוסח הנראה מילולי, יש לראות במילולי ניסיון 'שיפור' ו'דיוק', וממילא על-פירוב זהו המאוחר מבין השניים. הכלל השני מתייחס ל'כפל תרגום', שאחד ממרכיביו רחוק מנה"מ, והאחר קרוב אליו, וגם כאן יש לראות את המרכיב הקרוב אל נה"מ כתיקון.³⁹ אבל יש להיזהר בזה, כיוון שלעומת המגמה 'לדייק' יותר, יכולה לעמוד מגמה של 'שיפור' במגמה של יוונית טובה יותר.

במסגרת סקירה זו ראוי במיוחד להזכיר את שני כתבי היד הבאים:

39 לעתים חילוף בין כתבי יד יכול להיות כהבדלי תפיסה של הטקסט העברי. דוגמה מעניינת אפשר לראות בבר' כו 24, "וברכתיך", אשר בכתבי־יד אחדים מתורגם בזמן עבר (כלומר, הוי"ו התחילית נתפסה כוי"ו מחברת), ובאחרים מתורגם כעתיד (תואם את תפיסת הוי"ו כוי"ו ההיפוך). אבל אפשר, כמובן, שהחילוף הוא פנים-יווני, ללא זיקה להבנת הטקסט העברי.

כ"י B (=וטיקאנוס), מן המאה הרביעית; הוא נחשב למייצג הטוב ביותר והקרוב ביותר לנוסח הקדום של תה"ש בתורה וברוב ספרי המקרא האחרים. ואכן, במהדורות שונות של תה"ש הדפיסו המהדירים את הנוסח של כתבי"ד זה בתור נוסח יסוד. גם כתב יד וטיקאנוס אינו נוסח אחיד. בישעיהו הוא הקסאפלרי, ובחלקים מתוך ספרי המלכויות הוא כולל את רוויזיית קאיגה. חלקו הראשון של ספר בראשית (עד מו 28) חסר בכ"י B. משום כך היו שהדפיסו בחלק זה של הספר את הטקסט לפי כ"י A (ראה בהמשך). כך למשל עשו במהדורת קמברידג' של ברוקמקלין, שהיא מהדורה דיפלומטית. ברם, אפשר לשחזר את הנוסח הקרוב ל"יווני הקדום" בעזרת כתבי"ד אחרים, כפי שעושה המהדורה האקלקטית המפורטת של גטינגן (ספרי התורה במהדורה זו של תה"ש נערכו על-ידי ויורס בעזרת צוות מלומדים) והמהדורה המקוצרת של ראהלפס.⁴⁰ מהדורתו זו של ויורס היא ששימשה לצורך תרגומנו לעברית; ראה על כך להלן.

כ"י A (=אלכסנדרינוס) בן המאה החמישית. כ"י זה מייצג בספרים שונים של המקרא את העיבוד ההקסאפלרי של אוריגנס. בספר בראשית הוא טקסט מעורב, וחסרים בו פסוקים בודדים.

קיימים עוד כתבי"ד חשובים רבים, וביניהם כתבי"ד מינוסקולים (=כתובים באות קטנה). כמעט כולם מאוחרים יותר, ומקצתם מייצגים עיבודים שונים. יוצאים מכלל זה מעט פרגמנטים על פפירוסים מן המאה השנייה עד הרביעית; ראה במבוא של ויורס לספר בראשית במהדורת גטינגן, עמ' 22-28. כפי שמציין ויורס (עמ' 63), כל העדויות הקיימות בעין על נוסחו של תה"ש לספר בראשית (ובכלל זה עדויות משניות: מובאות אצל אבות הכנסייה, תרגומי-משנה, וכדומה), אינן קודמות למאה השנייה לספירה. ראה גם: אולריך, חשיבות, בעיקר עמ' 406-407.

קלסיפיקציה ותיאור מסכם של כתבי היד הקיימים ראה אצל: טוב, מבוא, עמ' 92-95; ג'ליקו, עמ' 175-242; דוריבל, המקרא היווני, עמ' 131-136 (על העדויות הסקונדאריות שם, עמ' 136-142). על יוסף בן מתתיהו וערכו כעדות טקסטואלית משנית ראה: פלדמן, יוספוס, בעיקר עמ' 455; הווארד, יוספוס.

ה'שלושה'

מאז הירונימוס מקובל היה לראות ב'שלושה', עקילס, סימכוס ותיאודוטיון (ובסדר זה!) שלושה תרגומים יוניים חדשים.

עקילס הגר מוזכר בספרות התלמודית כתלמידו של ר' עקיבא. בניגוד לתרגום השבעים, שבתקופה זו נדחה על-ידי היהדות, תרגומו של עקילס היה רצוי לחכמים. את הכתוב "פיפית

40 על הדפוסים של תה"ש ראה: ג'ליקו, המחקר המודרני, עמ' 269-310; טוב, מבוא, עמ' 97-98; איימלאוס, מצע, עמ' 62.

מבני אדם" (תה' מה 3) דרשו על עקילס (ירו' מגילה א, יא [עא ע"ג]).⁴¹ מאפיינים את עקילס תרגום מילולי ודבקות בנוסח העברי. הוא מחויב לחלוטין לטקסט העברי ומוותר על כל יומרה ליוונית טובה או לפחות סבירה (ג'ליקו, עמ' 326). עקילס משתדל לשמור לא רק על אקוויוולנט קבוע למילים, אלא גם על גורון קבוע לשורשים, ולשם כך הוא נותן שימושים חדשים למילים יווניות (כגון המילה κεφάλαιον, הלקוחה מן κεφαλή, 'ראש', שבחר כתמסיר של '(ב)ראשית', בר' א 1); 'עצום' (בר' יח 17) הוא גזור משם העצם 'עצם' (ὄστον) ומתרגם: ὄστον. את שם העצם 'שמים', שבתה"ש הוא οὐρανός, תרגם כריבוי: οἱ οὐρανοί (על בר' ב 1; ויש המייחסים זאת לסימכוס; ראה: סלווסן, גרסאות, עמ' 194. תכופות הוא יוצר מילים חדשות. את המילה 'את' מתרגם עקילס: σύν (כאילו: 'עם'), ואחריו אקוטיב, במשמע: ויחד עם זה. השווה לזה את דרכו של שמעון או נחמיה העמסוני, שהיה דורש כל 'את' לריבוי (בבלי פסחים כב ע"ב).⁴² ראה עוד בהמשך.

מקובל היה לראות ב'תאודוטיון' תרגום עצמאי נוסף, וייחסו אותו לתאודוטיון, שחי בסוף המאה השנייה לספירה. כאמור (לעיל, עמ' 32), 'תאודוטיון' ביסודו הוא העיבוד הקדום של Καίτε

לדעת ברתלמי, תאודוטיון זה, כפי שגם מעיד השם, הוא יונתן (בן עוזיאל), תלמידו של הלל, והעיבוד היווני שלו הוא בהתאם למסורת הפרשנית של בית הלל (ברתלמי, מבשרי עקילס, עמ' 148-157). עקילס, לטענתו של ברתלמי, קשור עם שיטת הדרש של רבו, ר' עקיבא, וכניגוד לשיטת ר' ישמעאל; ולהשלמת התמונה הוא אף משער, שסימכוס אינו אלא התנא סומכוס, תלמידו של ר' מאיר. וכך הוא מנסה לקשור שלבים והתפתחויות שונות בתולדות התרגומים היווניים (או מוטב לקרוא להם 'עיבודים') עם דמויות רבניות שונות (כך למשל, הוא מזכיר את ר' אושעיא בקשר עם אוריגנס, הבישוף מקיסריה, שלמד תורה אצל חכמי היהודים).

חוקרים אחרים דחו את התזה מרחיקת הלכת של ברתלמי בדבר הקשר עם אסכולות של בית הלל או של ר' עקיבא וטענו שאין למצוא שום קשר כזה. אחת הראיות נגד ברתלמי היא העובדה של מציאת הטקסט של תה"ש מרוויזיית Kaige בנחל חבר (ראה לעיל עמ' 32), טקסט שזמנו עשרות שנים לפני הלל. ראה הסיכום אצל: גרינספון, רצנויות, עמ' 155 ואילך; טוב, מבוא, עמ' 110-112. על עקילס ראה לאחרונה: ולטרי, עקילס.

זהותו של סימכוס וזמנו אינם ברורים: כנראה המחצית השנייה של המאה השנייה לספירה או ראשית המאה השלישית. נראה שהיה בקשר עם חכמי היהודים בארץ ישראל, ואולי אף

41 בחירתו של הפסוק הזה, כמדומה, אינה מקרית, שכן ר' חייא בר אבא בשעתו דרש את הפסוק "יפת אלהים ליפת וישכן באהלי שם" (בר' ט 27) על התרגום שעשו שבעים הזקנים (בבלי מגילה ט ע"ב).

42 סילברסטון, עקילס ואונקלוס, סבור שעקילס הוא אונקלוס, ושני התרגומים הללו הם מעשה ידי אותו אדם. סברה זו רחוקה מן הדעת, וגם כל הדוגמאות שהביא, לדמיון שבין שני התרגומים הללו ובניגוד לתה"ש, אין בהן ממש, שכן כל המקרים הללו שהוא מונה הם תרגום מילולי מדויק של נה"מ, ותו לא.

כתב את תרגומרעיובודו למען יהודי קיסריה, בעלי התרבות ההלניסטית. ראה: סלווסן, גרסאות, עמ' 179-181; מחקר משווה על סימכוס ודרכו בתרגום התורה: סלווסן, סימכוס. חשיבותם של ה'שלושה', שהם נעשו על-פי הנוסח העברי של ימיהם, ואין הם רק 'שיפור' של תה"ש. יש גם לקחת בחשבון שהם מצדם השפיעו על המסירה של תה"ש ועל גלגוליו, כפי שאנו מוצאים בכתביהיד של תה"ש ובתרגומי-משנה.

רק שרידים מן ה'שלושה' הגיעו לידינו, בעיקר מתוך רישומים ספורדיים בשולי כתבייד, או במובאות אצל אבות הכנסייה (בחלקם בתרגום לטיני, סורי או אחר, והם משוחזרים). שרדו גם קטעים ארוכים יותר של ה'שלושה' באחדים מספרי המקרא. יש תמסירים רבים משותפים ל'שלושה', או לשניים מהם, וזאת כיוון שכולם התבססו על עיבוד קאיגהתאודוטיון שקדם להם.

ה. חיבורים קדומים אחרים הקשורים בשבעים
אפשר לראות קירבה רבה בין תה"ש ובין חיבורים שונים מסוף ימי בית שני והתקופה הסמוכה לה. קירבה זו היא הן בנוסח והן במסורות פרשניות דומות. בעניין זה יש להזכיר במיוחד את החיבורים הבאים:⁴³

ספר היובלים

ספר היובלים חוזר ומספר את מרבית סיפורי בראשית וראשית ספר שמות (עד מתן תורה) בהרחבות אנדיות רבות ובשינויים מסוימים. כיוון שהוא חוזר הרבה על לשון הכתוב המקראי, משמש החיבור הזה אוצר קדום ורב ערך של מובאות מקראיות. החיבור נשתמר באתיופית (ומקצתו בלטינית), אך פרגמנטים מעטים של מקורו העברי (שרידיהם של למעלה מ-15 עותקים שונים!) נתגלו בקוראן. זמן חיבורו המשוער של ספר היובלים הוא בין 161 לבין 140 לפה"ס; ולדעת אחרים – קצת לפני 167 (ונדרקאם, מחקרים, עמ' 207-288; יובלים ובראשית, עמ' 71, הערה 1; ניקלסבורג, שכתוב, עמ' 101-103). ואילו לדעת טלמון (יממה, עמ' 126-127) הספר נתחבר לכל המאוחר באמצע המאה השלישית לפה"ס. במקומות רבים הוא קרוב לנוסח תה"ש. כך למשל, ברשימת הדורות מנח עד אברהם נמצא ביוב' ח 1-8, כמו בתה"ש יא 12,

43 הספרים החיצוניים ניתרגמו, בחלקם, לעברית פעמים אחדות. ראוי להזכיר את מהדורת כהנא, חיצוניים, שנעשתה בשיתוף מלומדים שונים, ואת מהדורת הרטום, חיצוניים. תרגום אנגלי נעשה בראשית המאה העשרים על-ידי צ'ארלס, יחד עם חבורת מלומדים. תרגום אנגלי חדש, המקיף מספר גדול ביותר של חיבורים, שאפשר לשייך לקטגוריה זו של 'ספרים חיצוניים', אצל צ'ארלסוורת', ספרים חיצוניים. תיאוריהם ומבחר ספרות אצל צ'ארלסוורת', שם; הנ"ל, פסבדואפיגרפה ומחקר; מקנמארה, ספרות ביניימית; טטון, מחקרים. רבים מהם יצאו במהדורות מבוארות, כגון אלו שהוצאו בסדרת Anchor Bible. ראוי לציין, שהגדרת מה שנכלל בו'אנר זה גמישה למדי, ואוספים שונים עשויים לכלול או לא לכלול חיבור קדום זה או אחר. כקוריוו: צ'ארלס כלל במהדורת הספרים החיצוניים שלו את פרקי אבות. לעומת זאת, אפשר לכלול גם חיבורים קורמאניים שונים בתוך הספרים החיצוניים.

דור נוסף: קינן בן ארפכשד. ונדרקאם עוסק ביחס שבין ספר היובלים ובין הנוסחים של ספרי בראשית ושמות. לדבריו, הוא סוטה יותר מדי מתה"ש; במקומות רבים הוא קרוב יותר לנה"מ, באחרים הוא זהה עם שומ', ועוד יש מקומות אחרים, שבהם אין הוא דומה לשום אחד מן הנוסחים הללו. ראה עוד לעיל, עמ' 13. וכאמור, יש לו ערך רב כעדות על נוסח המקרא. מעניינת הכרונולוגיה שלו לדורות מאדם עד נח, ומנח עד אברהם. ראה עוד בפירושו למקומות הללו.

ספרי חנוך

אלה הם חיבורים שונים מסוף ימי בית שני, הסובבים סביב דמותו של חנוך ופרשת בני האלוהים ובנות האדם. החיבורים הללו נשתמרו באתיופית ובחלקם בסלאבית, אך בקומראן נתגלו קטעים בארמית. התברר, שהנוסח שנקרא 'חנוך האתיופי' הוא למעשה צירוף של חיבורים שונים מזמנים שונים. על החיבורים הללו ראה: מקנמארה, ספרות ביניימית, עמ' 55-72; מיליק, חנוך; ניקלסבורג, שכתוב, עמ' 89-97, 152.

פסבדו־פילון

חיבור זה, המכונה גם 'קדמוניות המקרא', ואשר יוחס בטעות לפילון, נתחבר כפי הנראה בין חורבן בית שני לבין מרד בר כוכבא. הוא נשתמר בלטינית; מקורו היווני אבד, ואפשר שהנוסח היווני תורגם מעברית. הספר שהגיע לידינו מספר על התקופה שמבריאית העולם ועד מות שאול; אך אפשר שהוא הקיף את כל המקרא. גם בו הרבה מובאות קרובות לנוסחו של תה"ש ובניגוד לנה"מ. ראה גם בביאורנו לבר' ה על הכרונולוגיות המובאות בו. מבוא לספר ודיון בפרטיו: מרפי, פסבדו־פילון.

ספר אדם וחווה

הספר הגיע לידינו בשתי מהדורות, אשר רק בחלקן חופפות. האחת ביוונית, וניתן לה בעבר השם המוטעה 'האפוקליפסה של משה'. המהדורה הלטינית נשאה את השם המתאים יותר, 'חיי אדם וחווה'. המקור היה כנראה בלשון העברית או הארמית, והוא נתחבר, כפי הנראה, במאה הראשונה לסה"נ. ראה: ניקלסבורג, שכתוב, עמ' 110-118, 153-154.

צוואות שנים־עשר השבטים

החיבור הגיע לידינו בנוסחים שונים, עם הבדלים ניכרים. נוסח מקיף של החיבור נמצא ביוונית בכתיב יידי מן המאה העשירית ואילך, ונוסח רחב ומאוחר ממנו נמצא בארמנית (וכן בלשונות נוספות). בגניזה הקהירית נמצאו חלקים בעברית, וכמו כן פרקי מדרש (מדרש "ויסעו") שבהם קרבה רבה לצוואת נפתלי. החיבור מוזכר כבר עליידי אוריגנס ואחרים מאבות הכנסייה. בקומראן נמצאו קטעים רבים מתוך צוואת לוי (בארמית) וקטעים הקרובים לצוואת לוי, וכן מצוואת נפתלי (כגון 4Q213-214 [DJD, XXII, pp.17-24]; 4QTestNapht).

החיבור הזה אינו אחיד, ויש בו רבדים שונים. יסודו מן המאה השנייה לפה"ס. הספר הזה שייך לז'אנר של הצוואות, ושייכים לו גם חיבורים נוספים, כגון צוואת קהת וצוואת עמרם, ששרידיהם נמצאו בקומראן. ראה: *DJD*, XXII, pp. 1–2; מבוא מקיף ומעודכן, תרגום ופירוש: הולנדר ויונגה, צוואות; קולינס, צוואות, 344–325.

פרגמנטים ממדבר יהודה

כוונתנו כאן לקטעים בלתי מקראיים בעלי אופי מדרשי או אפוקריפי. לעתים קטעים אלה מביאים מקראות בפרפראזה. אך גם מן הנוסח הזה אפשר ללמוד על נוסח המקרא שהיה בידו של בעל החיבור הזה. בחיבורנו אנו מזכירים כמה מן החיבורים האלה הקשורים עם ספר בראשית, כגון 4Q252, 254, 364–367.⁴⁴

חיבורי פילון האלכסנדרוני

חשיבות רבה יש לציטוטי המקרא אשר בכתבי פילון. פילון אשר חי באלכסנדריה של מצרים (בערך 30 לפה"ס–50 לספירה), למד והכיר את המקרא בתרגומו היווני, ופירושו הם בהתאם לנוסח זה, תכופות בניגוד לנוסח העברי. זוהי אפוא עדות נדירה על נוסחתו של תה"ש בתקופה שלפני ספירת הנוצרים. עם זאת, יש אצל פילון גם ציטוטים מן המקרא, שאינם תואמים את נוסחת תה"ש שבידינו. אין זה ברור אם יש לייחס שינויים אלו לעיבודים אחרים של תה"ש, או יש לראות בזה עדות לאחת מן המסורות התרגומיות היווניות, אשר נוקו בסופו של דבר לנוסח המקובל של תה"ש (כך קאהלה, גניזה, עמ' 248). חשיבות יתירה יש לחיבורו שאלות ותשובות (*Quaestiones et Solutiones*, להלן: פילון, שו"ת) על בראשית ושמות, לפי סדר פסוקי התורה. חיבור זה, שמקורו היווני ברובו אבד, נשתמר בחלקו הגדול בארמנית, ומשמש גם הוא כלי עזר חשוב. החומר מתוכו מובא להלן על-יפי תרגומו של בלקין, מדרשי פילון.

הערות אחדות על נוסחים קדומים אחרים של המקרא

אנו מרבים לערוך השוואות עם הנוסח השומרוני, עם חומר מקומראן ועם תרגומים קדומים. לא כאן המקום לתת תיאור ומבוא לכל אחד מן העדים הללו. לזה הוקדשו חיבורים רבים. לצרכינו חשוב להעיר כאן את ההערות הבאות:

1. הטקסטים של החומש השומרוני שבידינו מאוחרים; יש הבדלים בפרטים שונים בין כתבי היד, ואפילו אין 'נוסח מקובל' ומחייב. אנחנו מזכירים עדות של שומ' (= החומש השומרוני), בעיקר כשברצוננו להזכיר גרסה שונה מנה"מ, גם כאשר גרסה זו נמצאת רק במקצת כתבי היד.

44 על מהותם של כמה מן הטקסטים הללו, כגון 2Q252 [*DJD*], כרך 22, עמ' 185–207] חלוקות הדעות: היש להגדירם כפשרים, כטקסט משוכתב, או יאה להם הגדרה אחרת? ראה גם: ברוק, 4Q252, ורשימת הספרות.

2. בחיבורו של הירונימוס, *Liber Hebraicarum Quaestionum in Libro Genesisim*, הוא מרבה להתייחס אל ה'*Hebraica verita*' ('האמת העברית', היינו, הנוסח העברי של המקרא) לעומת הספטואגינטה, והוא מבאר כתובים שונים בספר בראשית שלא כמו הספטואגינטה. אבל בתרגומו הלטיני למקרא, הוולגאטה, שנעשה כעבור שנים רבות (בשנת 401 בערך), הוא מתרגם מקראות רבים בדומה לתה"ש ובניגוד לנה"מ, שלא כמו שפירש בחיבורו שו"ת. הסבר לזה אצל סלווסן, עמ' 280. ראוי לציין, שהוולגאטה תכופות מנסחת דברים בדרך פראפראסטי, מקצרת את הטקסט או מסדרת מחדש את חלקיו של הפסוק, עד כי קשה לדעת לאיזה טקסט היא מתייחסת ואיזו גרסה היא משקפת.⁴⁵

1. מהדורות מתורגמות ומבוארות של תרגום השבעים⁴⁶

(א) מהדורות מתורגמות ללא ביאור

1. **התרגום לאנגלית של ברנטון** (Brenton). תרגום זה, שיצא לראשונה ב־1844, הוא תרגום מהימן למדי של תה"ש, על־פי כ"י B (=וטיקאנוס), הנחשב כעדות הטובה ביותר לנוסח היווני הקדום של מרבית ספרי המקרא, ובהעדרו – על־פי כ"י A (=אלכסנדרינוס). ב־1870 יצאה לאור מהדורה מתוקנת, המביאה את התרגום האנגלי לצד הטקסט היווני. המהדורה כוללת את כל ספרי המקרא, וכן את הספרים החיצוניים הכתובים יוונית וכלולים בקאנון הנוצרי. אכן, יש בה במהדורה זו לא אחת אי־דיוקים בתרגום לאנגלית (כגון תרגומו לבר' ט 25, כג 15). במקומות לא מעטים 'מחליק' ברנטון את קשיי התרגום. זאת ועוד: כיוון שמהדורה זו אינה מוערת, אין הקורא יכול לעמוד על דרך השתקפות הטקסט העברי בתה"ש ועל כל הדקויות אשר בתרגום היווני.

2. **התרגום לאנגלית של תומסון־מווס** (Thomson-Muses). תרגום זה נעשה בידי תומסון לפני מאתיים שנה, ונערך לאחרונה על־ידי מווס. מהדורה זו, המחזיקה את כל המקרא, תרגומה חופשי למדי.

3. **התרגום לעברית של צבי קארל**. תרגום זה, הכולל רק את התורה, נמצא בעיזבוננו של צבי קארל, והוא נדפס כמות שהוא. התרגום לספר בראשית נתפרסם כבר בתוך ספר קורנגרין, שיצא על־ידי החברה לחקר המקרא בישראל, תשכ"ד. החלק הזה צולם מחדש (למרבה הצער עם שגיאות ההדפסה המצויות בו), וצורפו אליו תרגומי שאר חומשי התורה. במלאכת התרגום לעברית ניכרת חריפות וחדות הבחנה. התרגום מבליט את ה'שינויים' אשר בתה"ש על־ידי אות שונה ומערכת סימנים (בלתי מספקת). בתרגום זה, שאינו מוער, יש ליקויים רבים. למעשה אין

45 סלווסן (סימכוס, עמ' 265 ואילך) מביאה רשימה של השפעותיהם של התרגומים היווניים, תה"ש, עק', סימ' או תאוד', על דרך תרגומו של וולג'. לדעתי, הדברים אינם מדויקים: חלק מן המקרים שהיא מונה הם תרגום בעזרת שכל ישר, הישר מן העברית.
46 ראה המפתח הביבליוגרפי.

הבחנה בין 'שינויים', שאינם אלא פירוש, לבין שינויים בעלי אופי טקסטואלי: נוסח שונה, או קריאה שונה. המלאכה נראית בלתי-גמורה, ובצורתה הנוכחית תכופות אין הקורא יכול לדעת מה בדיוק נמצא בתה"ש. (ראה מאמר ביקורת: קרית ספר, נה [תש"ם], עמ' 168-174; במהלך עבודתי על ספר בראשית מצאתי עוד ליקויים רבים במהדורה זו).

(ב) מהדורות מתורגמות ומבוארות

1. **מהדורת La Bible d'Alexandrie**, שבעריכת מרגרט הארל (Harl). מהדורה זו, היוצאת בפריס מאז 1986 על-ידי צוות מלומדים, כוללת תרגום (חופשי למדי) לצרפתית של הטקסט היווני, על-פי מהדורת גטינגן, מבוא מקיף לכל ספר מקראי והערות ביאור לתרגום. הערות אלו הן ספורדיות, ולא כל הראוי לציון נמצא בהן. הן עוסקות בהרחבה בפרשנות הממשיכה את תרגום השבעים, בעיקר פילון ואבות הכנסייה. נקודת המוצא היא המקרא היווני, אשר לצורך העניין נחשב כאילו הוא מקור. למעשה, חלק ניכר מן ההערות (וגם מן המבוא) מוסבות בעצם באותה מידה על המקרא העברי, ואין להן עניין למקרא היווני דווקא. עד עתה ראו אור חמשת חומשי התורה ואחדים מספרי נ"ך. גם במהדורה זו הרבה ליקויים. כך, למשל, תכופות אין הקורא יודע, שלפניו טקסט עם מצע עברי שונה מנה"מ. מידת ההתעמקות וההתייחסות לפרטים השונים שונה מכרך אחד למשנהו. על הכרך של ויקרא ראה: צפור, ויקרא יט. על בראשית איזו ראה: צפור, בראשית.

2. **אלכסנדר, בראשית** (Alexandre). הספר עוסק בפרקים א-ד של בראשית בלבד. מובא תרגום צרפתי, מילולי ככל האפשר, של תה"ש, ולאחריו ניתוח לקסיקלי ודקדוקי מפורט של תרגום השבעים ושל ה'שלושה' (= עק', סימ' ותאוד'), מילה אחר מילה. כמו כן מכיל הספר דיונים רחבים על הפרשנות שניתנה לתה"ש אצל אבות הכנסייה, ובמידה מועטת גם על הספרים החיצונים, פילון ויוספוס.

3. **ויוורס, הערות** (Wevers). זה אינו תרגום, אלא הערות וביאור. זוהי סדרה בת חמישה כרכים המקיפה את חמשת חומשי התורה בנוסח היווני.⁴⁷ החיבור הזה מקיף ומפורט ביותר. הוא יורד גם לפרטים, המתייחסים לעניינים דקדוקיים, וגם להבדלי גרסאות (סקונדאריות!) בתה"ש ולמשמעותם הפרשנית. גם בחיבור הזה הרבה מן ההערות יוצאות מתוך תה"ש כאילו הוא מקור, ומתעלמות מכך שהוא רק מתרגם את אשר לפניו ותו לא.⁴⁸ בפועל יכול החיבור

47 J. W. Wevers, *Notes on the Greek Text of Genesis* [SBL, SCS 35], Atlanta 1993; *Notes on the Greek Text of Exodus*, [SCS 30], 1990; *Notes on the Greek Book of Leviticus* [41], 1997; *Notes on the Greek Text of Numbers* [46], 1998; *Notes on the Greek Text of Deuteronomy* [39], 1995

48 כך, לדוגמה, על הפסוקים πάντα τὰ ἔθνη τῶς γῶς (בר' כו 4; נה"מ: "(והתברכו בורעך) כל גויי הארץ"), מעיר ויוורס, עמ' 399, שזהו העתק מדויק – וכוונתו לביטוי ביוונית – של כב 18; ולא כן יב 3, הנוקט לשון φυλαὶ τῶς γῶς (הן 'ארץ' והן 'אדמה': מתורגמות בתה"ש באותה מילה, γῶς). הקורא את הדברים לא יראה, שלאמיתו של דבר יש בפרק יב 3 צירוף עברי אחר: "משפחות (האדמה)".

הזה לשמש רק יודעי יוונית, המצויים גם בבעיות הקשורות בתה"ש ונוסחיו. האחרים יתקשו להבין את מרבית הערותיו. אף זאת, כיוון שחיבוריו נושאים אופי של הערות, חסרים בו עניינים חשובים. אף שנעזרנו בו הרבה, בעניינים שונים לא הלכנו עלפי דרכו. עלפי הצהרתו של ויוורס (עמ' XIII ואילך), הוא נוטה לייחס את מרבית ההבדלים בין תה"ש לבין תה"מ למתרגם ול'סגולות התרגום', בניגוד לנטיית המחקר בעבר לראות בתה"ש מאגר של גרסאות שונות מנה"מ. בדרך זו הוא מפרש והולך את כוונתו של המתרגם בכל מקום שנמצא שוני בין הנוסחים. יוצאים מכלל זה מקומות, שבהם הוא מוצא בהדיא מקור עברי, התואם את מה שנמצא בתה"ש; וגם במקרים כאלה הוא מעלה לעתים השערה, שהדמיון שבין המקורות הללו הוא מקרי, והמתרגם היווני ראה לפניו גרסה וזה לנה"מ. אם כי עקרונית דרך עבודתו של ויוורס נכונה, ואין צורך לראות גרסה סוטה במקום שהדבר ניתן לתיאור כשינוי שעשה המתרגם, בפרטים הוא מרחיק לכת. במקרים לא מעטים אנו חלוקים עליו, וברי לנו, שלנגד עיני המתרגם עמד מצע שונה, כמוכח מעדויות קדומות בלתי תלויות (כגון קטעים מקומראן). הערות על הכרך של ויקרא ראה: צפור, ויקרא.

4. **רזל, תרגום** (Rösel). הספר בעיקרו הוא סיכום של המחקר על ספר בראשית בתרגום השבעים. יש לו פרקי מבוא וסיכום מפורטים, וכן תרגום גרמני של הפרקים אי"א ואתו פירוש ודיון פרטניים בפרקים אלו.

יש לצרף לכאן את: ח' שלי, תרגום נביאים ראשונים. זהו תרגום עברי טוב, שעיקרו ניסיון שחזור של המצע העברי, ומצורפות לו הערות הסבר קצרות.

יש פרשיות בודדות בספר בראשית, אשר זכו לבדיקה יסודית. כזו היא הדיסרטציה של בראון (Braun) על סיפור הבריאה (בר' א 1 – ב 3), שיצאה לאור ב'1996 כספר. כאן המקום להזכיר גם את סידרת הפרסומים של זקוביץ ושנאן, במסגרת מפעלי המחקר של המכון למדעי היהדות (ראה במפתח הביבליוגרפי), המוקדשת לנושאים אחדים מתוך ספר בראשית, ובה מוקדש מקום לדיון נרחב בנוסח היווני.

לאחרונה מתגבשים והולכים מפעלים לתרגום חדש של תה"ש לאנגלית, לתרגום לגרמנית, וכן מפעל לפירוש אנגלי חדש על תה"ש.

ז. על מהדורתנו

1. עקרונות

תרגום שוטף של הטקסט היווני לשפה אחרת מטשטש את ההבדל שבין שינויים, המשקפים מצע שונה או קריאה שונה מן הנוסח העברי, לבין 'שינויים' מדומים, הנובעים מ'סגולות התרגום': מבנה לשוני שונה של היוונית, פרפראזות או פרשנות. סכנה כזו מחריפה פי כמה בניסיונות לתרגם את הטקסט היווני לשפה העברית, בין אם זו עברית כמו-מקראית, בין אם זו עברית חדשה. הקורא העברי, הרואה לפניו היגד שונה ממה שנמצא בנה"מ, אינו יכול לדעת אם זה מצביע על גרסה אחרת או שהוא רק מבליט את דרך התרגום המיוחדת. ראה הערתנו (לעיל עמ' 00) על תרגומו העברי של קארל.

יש להבחין בין תה"ש כעד-נוסח לבין תה"ש כפרשן וכמתרגם. בפועל, קשה להפריד בין שתי הקטגוריות הללו, שכן הערכת פרשנותו ודרך עבודתו נגזרת מהכרעות בדבר הנוסח העברי שהיה בידו; ואילו שחזור הטקסט תלוי ביכולתנו לתאר במדויק את דרך טיפולו בטקסט העברי, דהיינו: באיזו מידה משקף תרגומו את הטקסט ואילו שינויים אינם אלא מ'סגולות התרגום'.

כדי לצאת מתוך המעגל הסגור הזה, אנו מביאים את תה"ש בעברית בצורה כפולה: תחילה אנו נותנים לקורא העברי את מה שכתוב בתה"ש כפי שהוא, דהיינו מה עשוי היה הקורא ההלניסטי להבין מתוך הספר היווני שבידו. למדור הזה אנו נותנים את הכותרת 'תרגום לעברית'. תרגום זה נעשה בעברית מודרנית, כפי שנבאר להלן.

(ב) במדור נפרד, שקראנו לו 'מצע עברי משוער', אנו מציעים שחזור אפשרי של המצע העברי שהיה בידי המתרגם או של דרך קריאתו את הטקסט העברי (היינו, בשינוי תנועות). כאן, כמובן, אנו נמצאים על קרקע פחות מוצקה. את ההנמקות לתרגומנו לעברית מכאן ולהצעות השחזור של המצע מכאן ימצא הקורא בתוך הביאור שלנו.

זהו, לדעתנו, הפתרון הטוב ביותר להצגה מהימנה וברורה של תה"ש בפני הקורא. קדמו לזה ניסיונות רבים, ואין שיטה ללא מגרעות. אין ספק שגם הפתרון הזה אינו נקי מליקויים, וממילא מביקורת, בעיקר ביחס לפרטים בביצוע. אנו מודעים, למשל, למידה מסוימת של אי-עקיבות, הן בתרגומנו, הן בשחזורנו והן בביאורנו. הדבר נובע בחלקו מאילוצים שהעמיד התרגום היווני עצמו, אשר גם הוא פעמים רבות אינו עקיב. ראה להלן, סעיף 4.

לנוחות הקורא אנו מביאים בתחילת כל יחידת דיון את הטקסט של נה"מ על-פי מהדורת מקראות גדולות – הכתר, שבעריכת מנחם כהן.⁴⁹ הדגשנו כל תיבה, שבה יש הבדל בין תה"ש לנה"מ, בדרך כלל כאשר יש מקום להניח, שמאחורי תה"ש עומד מצע עברי שונה (ראה להלן), וכמו כן כאשר אין בתרגום ביטוי לטקסט העברי ('חסר' בתה"ש). במקומות שבהם יש בתה"ש 'יתר' על פני הטקסט העברי של נה"מ הותרנו רווחים. במקומות הללו מוזמן הקורא לעיין במדורים 'תה"ש – תרגום לעברית', 'מצע עברי משוער' ובדברי ההסבר.

לא מצאנו טעם להעתיק את הטקסט היווני במקביל לתרגום או בתחילת כל יחידת דיון. הקורא היודע יונית יכול לפתוח את הספר היווני (עם כל חילופי הגרסאות) לצורך השוואה. לאחרים לא יביא הטקסט הזה תועלת.

2. הטקסט היווני המשמש בסיס למהדורתנו

מהדורתנו מתבססת על נוסח הפנים במהדורת גטינגן של תה"ש. זוהי מהדורה אקלקטית, ועורך הכרכים של התורה הוא ויוורס, אשר הקדיש גם סדרת חיבורים לתולדותיו של הטקסט היווני בספרי התורה השונים, ובהם הוא גם מצדיק את הכרעותיו הטקסטואליות. הוא הכין,

49 נעזרנו במאגר התנ"ך הממוחשב – אחזור מידע, של אוניברסיטת בריאלין, רמת-גן תשנ"ט. הטקסט מובא בניקוד מלא, אך בגלל סיבות טכניות ללא סימני הטעמים. הכנסנו רק סימון של נקודתיים בסוף כל פסוק.

בנוסף לזה, גם סדרת ביאורים והערות לספרי התורה ביוונית (ראה עמ' 42 לעיל). בנוסף לביאורו על תה"ש לספר בראשית, עמ' 855-856, מביא ויורס תיקונים להכרעותיו הטקסטואליות שבמהדורתו.

אכן, לא אחת אין אנו בטוחים בצדקת הכרעותיו של ויורס, מהגם שהוא עושה את בחירתו רק מתוך הנוסחים הקיימים בעין. לא פעם יש לקורא תחושה, שאין בידינו גרסה המייצגת את התרגום הראשוני. יש מקום לחזור ולבדוק שוב את מהדורת גטינגן בשלמותה. אבל זה עניין למפעל בפני עצמו, ולפי שעה אין לנו אלא להישען על מה שכבר נעשה. פה ושם נרשום הסתייגות מן המודפס במהדורה זו, אבל גם במקרים אחרים יכול הקורא לחוש, שאין נוסחת תה"ש בטוחה. לא ראינו מחובתנו לחזור ולבדוק אחרי כל מה שחקר וכתב בעזרת צוות מדעי במשך שנים רבות.⁵⁰ כפי שצוין לעיל (עמ' 32-36), חלו גלגולים רבים ושינויים רבים בנוסחת תה"ש. אנו ממעטים להתייחס לחילופי נוסח אלה, ומכל שכן לאלו שמטרתם 'לתקן' את הטקסט היווני על-פי נה"מ. אף זו: במקומות שונים יש תחושה, שהנוסח האוריגינלי של תה"ש לא נשתמר כלל, וכל העדויות מוסרות נוסח, שהוא כבר פרי שיבושים או שינויים או גלגולים מתוך נוסח משובש. במקרים אחדים הערנו על כגון דא. ויורס עצמו אינו נוהג להגיה את נוסח תה"ש על-פי סברה, ללא עדות מסייעת, והוא רק בוחר אחת מתוך העדויות הקיימות (וגם זאת, כאמור, לא תמיד בצדק גמור). חשוב מאוד לדעת זאת ולהבין, שאנו דנים בנוסח משוחזר של תרגום השבעים, שהוא רק קרוב (ככל האפשר) לתרגום האותנטי.

3. התרגום לעברית

א. **איזו עברית?** חמשת חומשי התורה, הספרים ההיסטוריוגרפיים, וספרים נוספים של המקרא מתורגמים ליוונית במידה זו או אחרת של כפיפות לנוסח העברי ולמבנה התחבירי שלו. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר בשעבוד לסדר המילים של המקרא העברי, וכן בחיקוי השימוש במילית המייצגת את "וי"ו ההיפוך" (אם כי המתרגם ידע יפה לפתור כהלכה את זמני הפועל). דרך משל, מי שהיה נצרך לתרגם ללשון אחרת את הפסוקית "וישאלו אנשי המקום לאשתו, ויאמר אחותי היא" (בר' כו 7), היה מן הסתם מביע זאת בערך כך:

When the men of the place asked him about his wife, he said, "She is my sister".

לא כן תה"ש, המתרגם באופן כזה: 'וישאלו אנשי המקום אודות אשתו,⁵¹ ואמר אחותי היא'. התרגום שומר אפוא על סדר המילים כמו בנה"מ. נוח היה לכאורה לתרגם את תה"ש לעברית מקראית, ובזאת לשמור על המבנה והסדר של הדברים בתה"ש. אף-על-פי-כן, לא הלכנו בדרך

50 ראה: M.A. Zipor, "Some Notes on the Greek Text of Genesis in the Common Editions", *BIOSCS*, 31 (2002), pp. 121-126. ראה גם דברי הסיכום של ויורס עצמו למהדורתו 'הרהורים'.

51 ליתר דיוק: כאן בתה"ש נמצא 'אודות רבקה אשתו'.

זו. שכן, לא תמיד שומרים המתרגמים היווניים על המבנה העברי, וגם אלו הנוהגים לתרגם באופן מילולי נוקטים מדי פעם מידה מסוימת של חירות. איך ינהג במקרה כזה, מי שרוצה לתרגם את תה"ש לעברית מקראית? האם ימשיך בהתאם למקובל בעברית המקראית (ויתעלם מ'מקורו' היווני)? האם ייתן לכוש פסבדו־מקראי למה שנמצא בתה"ש?

גם בעיות נוספות יש בתרגום לעברית מקראית. לא אחת יטעה הקורא לחשוב, שקטע מסוים מייצג מצע עברי שונה, בזמן שאין הוא שונה מנה"מ. דרך משל: הפועל 'ברא' בספרנו מתורגם כרגיל ποιεῖν, בדיוק כמו שהוא 'עשה'. אם התרגום העברי הוא בלשון מקראית, כיצד יש לתרגם את הפועל ποιεῖν, החוזר פעמיים בפרק ב 4 וארבע פעמים בפסקה דומה לזו בפרק ה 1-2, מבלי להטעות את הקורא? האם עלינו להשתמש פעם בשורש העברי 'ברא' ופעם 'עשה', בהתאם לפועל המופיע בנה"מ, אף-על-פי שבנוסח היווני חוזר שש פעמים אותו פועל עצמו? והאומנם יודעים אנו בדיוק מה היה במצע העברי של תה"ש?

דוגמה נוספת: כאשר משתמשים לצורך התרגום בעברית מקראית, והקורא מוצא פועל ולפניו וי"ו, פעמים לא יוכל הקורא לדעת, אם באותו מקרה התייחס תה"ש אל וי"ו זו כוי"ו ההיפוך או כאות מקשרת בלבד. כך, למשל, אם נתרגם את המילים καὶ ἀνίγγελλα בשמ"א ג 13 'והגדתי', האם היה על הקורא לראות בתרגומנו ייצוג של צירוף יוני, המתאר עובדה בלשון עבר, בדומה ל"אשר ידע... ולא כהה" אשר בהמשך הפסוק, או שמא הוא מביע משהו שיקרה בעתיד? כיצא בזה בר' כו 22. כאן נאמר בנה"מ: "הרחיב יי לנו) ופרינו בארץ". בתה"ש יש כנגד "ופרינו" פועל יוצא, שנושאו ה', ומושאו יצחק וביתו, מה שמשקף נוסח עברי (=נ"ע) ובו הפועל 'פרה' בבניין הפעיל. אם נתרגם 'והפרנו', האם יבין זאת הקורא כקביעת עובדה בלשון עבר, או כהבעת תקווה לעתיד? ובעוד שבדוגמה הקודמת אפשר היה להשתמש בסיון עזר, כדי לציין אם התיבה 'והגדתי' נקראת מלעיל (כלומר, זהו עבר עם וי"ו חיבור) או מלרע (כלומר, זוהי וי"ו ההיפוך), בדוגמה האחרונה אי אפשר לתת את ההבחנה הזאת.

בחרנו אפוא לתרגם לעברית לא־מקראית. יתרונותיה של זו הם בכך, שאין בתרגום שום התחייבות כלפי מצע עברי, אלא רק כלפי הטקסט היווני. כשאנו משתמשים בתרגומנו לעברית בבר' ב 4 וכן ה 1-2 שש פעמים בפועל 'עשה' – אם נחזור לדוגמה שהובאה לעיל – הרי זה מביע רק את הפועל היווני ποιεῖν, ותו לא. ההתייחסות למצע העברי המשוער תהיה במדור נפרד. בעברית מודרנית אין וי"ו ההיפוך; ולכן ברור לקורא לחלוטין, שהמילה 'והגדתי' בתרגומנו מביעה לשון עבר, וכיצא בזה 'והפרנו בארץ' אף הוא לשון עבר, בדיוק כמו 'הרחיב יי לנו' באותו פסוק. אכן, כיוון שרצוננו להביא בתרגומנו את הנמצא בתה"ש בצורה קרובה ככל האפשר לטקסט היווני, לרבות מבנה המשפט שלו (אשר, כאמור, מחקה תכופות את הנוסח העברי), אנו עושים זאת גם במחיר צחות הלשון של התרגום העברי. עם זאת, לעתים לא יכולנו לתת ביטוי מלא בתרגומנו לנמצא בתה"ש, ונאלצנו להשלים את החסר במסגרת הביאור וההערות.

ב. **הבהרות נוספות.** בהתאם לאמור לעיל, המילה 'והיה' בתרגומנו אומרת, שתה"ש נוקט כאן לשון עבר, ומוסיף לזה מילית חיבור. בדרך כלל זו המילית *καί*, שמשמעה באנגלית and או 'גם', או המילית δ , אשר פעמים מביעה ניגוד קל או חילוף הנושא. אנו משתדלים לשמור על סדר המשפט היווני בתרגומנו, אך כמובן לא תמיד אפשר לעשות זאת. הלשון היוונית קובעת למילים מסוימות מקום קבוע במשפט, שלא לפי הנהוג בעברית, כגון *γάρον* (שהוראתו 'כי', 'כיון'), או δ ('ו-'), שאין מציבים אותם בראש המשפט, אלא לאחר הפועל, השם או התואר הפותחים אותו. לעניינים מסוג זה אין אנו מתייחסים כלל. לעתים נזקקים אנו לתוספת מילים לצורך הניסוח, כגון תוספת מילת גוף ליד פועל בבינוני, שביוונית היא מובעת בעצם הפועל (כמו בעברית בזמני עבר ועתיד). תוספות מסוג זה נכנסים בין סוגריים מלבניים [ ]. לעתים אנו נזקקים לשתי מילים עבריות או יותר כדי לבטא מה שביוונית מוצא ביטוי במילה אחת. במקרים כאלה אנו מחברים את המילים הללו במקף.

הבהרות נוספות לתרגום המוצע תבואנה בביאורנו. כמו כן נציע כאן אפשרויות אחרות של תרגום לעברית, אם יש כאלה.

4. ה'שחזור' של המצע העברי

את תה"ש כעדות טקסט אנו מציגים במדור לעצמו, שכותרתו היא 'מצע עברי משוער', ובו נמסר שחזור המצע העברי שלו. במדור זה אנו מנסים לשחזר, במלוא הזוהרות וההסתייגות, את המצע העברי המשוער, אשר עמד כפי הנראה לנגד עיני המתרגם היווני, או שניתן להניח שהוא דימה שיש לפניו. את שינויי הנוסח האפשריים – יתרות, חסרות, שינויי אותיות ומילים וחילופי סדר של אותיות ומילים – אנו מבליטים בעזרת אות שונה ומערכת סימנים מיוחדת, כמפורט להלן. ההנמקות וההצדקה לשחזור תבואנה במדור הביאורים וההערות. מובן שעניין זה בחלקו הוא ספקולטיבי, ותכופות יש לראות רישום כזה כאילו הוספנו לו את המילה 'שמא'. את מרבית השינויים, ה'נוספות', או המילים החסרות שאפשר לייחס למצע העברי, אפשר גם לייחס, במידה לא פחותה של שכנוע, למתרגם עצמו, כאינטרפרטציה. אם כי אינו דומה מקום שבו הטקסט השונה, לכאורה, נמצא בתה"ש לבדו, למקום ששינוי כעין זה מתועד גם בנוסח אחר, ובמיוחד בנוסח עברי – בחומש השומרוני ובקטעים מקומראן.⁵²

52 במקרים לא מעטים אי אפשר לדעת, אם התרגום אומר בדיוק את מה שנמצא בנה"מ, או שהוא אומר דבר מה אחר. נביא כאן דוגמה מעניינת לקושי מסוג זה: במרבית הצורות הפועל היווני (פרט לפרטיקיפיום) אין הבחנה בין צורת נוכח לנוכחת ובין צורת נסתר לנסתרת (כמו בעברית חדשה בגוף שלישי רבים בזמן עבר, וכדומה). ביוונית אין מוסיפים לפועל את מילת הגוף בנושא, אם אין כוונה להדגיש את הגוף. כאשר נמצא בנה"מ "ויקרא את שמו" או "ותקרא את שמו", או בדומה לזה, אנו מניחים שהכוונה של תה"ש היא כמו של נה"מ, וכך אנחנו מתרגמים. לעתים בהקשר הייתה מתאימה יותר צורת המין האחר. גם במקרה זה אנו מניחים שתה"ש קרא כמו נה"מ, אם כי יש סבירות שקרא אחרת – אבל זאת לא ניתן לראות מתוך התרגום. למשל, ברי' כט 34: האם גרס המתרגם "על כן קרא", וזאת המשמעות של הפועל היווני במקרה זה, או "קראה" (כפי שמלמד ההקשר, וכפי שאכן גורס שומ'), וכך עלינו לרשום? במקרים לא מעטים התרגום היווני תואם יפה את התיבה העברית הנמצאת בנה"מ, אך באותה מידה הוא הולם יפה את

עקרונית צודק ויוורס (הערות, עמ' XIII), שאין לחפש מצע עברי שונה, אלא רק לאחר שנכשלו כל המאמצים לבאר את השינוי כפעולה רצונית או בלתי רצונית של המתרגם. אף-על-פיכך, נוכח שפע המקרים, שבהם נתגלה, שגרסה המשתקפת לכאורה מתוך תה"ש אכן נתגלתה בנוסח עברי, חשוב שנציין כל שינוי, אשר ייתכן שהוא משקף מצע; וראה דברי דאבילה, גרסאות חדשות, עמ' 175. כה אופייני, שבמקרים אחדים ויוורס מנסה במאמץ רב להסביר מדוע סטה המתרגם מנה"מ, וזאת רק משום שיוורס לא היה מודע לכך, שקיימת גרסה עברית כזו בעין, אם בשומ' או בפרגמנט מקומראן.

משום כך אנחנו נוהגים כאן 'לחומרא' ורושמים כגרסה כל מה שיש בו מידה מסוימת, ואפילו קלושה, של סבירות לנוסח שונה או קריאה שונה. רשמנו גם כל תוספת של וי"ו תחילית או חסרונה, של ה"א היידוע, של המילה 'כל' וכיוצא בהם. שינויים כאלה יכולים לנבוע ממעשה התרגום. אך מתוך החומר הקומראני עולה, ששינויים כאלה רווחו גם בכתבי יד עבריים, שלא היו מדקדקים בכגון דא. את שיקול הדעת, ומה משקלה של אפשרות זו או אחרת, יוכל הקורא לראות בדיון אשר באפראט ההערות, ואף יוכל לקבוע לעצמו עמדה. בשאלה של קדמות – או עדיפות – של גרסה אצל תה"ש כנגד נה"מ, אין אנו קובעים הלכה. גם בעניין זה יוכל הקורא לנקוט עמדה על-פי החומר המובא בביאורנו.⁵³ עם זאת, לגבי וי"ו תחילית נוספת המופיעה בנוסח המשתקף לכאורה בתה"ש אנו נוהגים ביתר זהירות. בדרך כלל נרשום אותה אם יש לגביה עדויות נוספות או אם יש סבירות לשונית או פרשנית לקיומה. במקרים רבים נראה שתוספת, בעיקר של δ° , היא תוספת סגנונית שנכנסה בשלב היווני – אם על-ידי המתרגם ואם על-ידי עורכים או מעתיקים.

מלאכת השחזור היא מלאכה קשה. מלבד השאלה אם לפנינו מצע שונה או 'שיפור' ביזמתו של מתרגם, הרי גם כאשר יש לנו תחושה ברורה של שינוי טקסטואלי, לא אחת יש קושי בשחזור. והנה שתי דוגמאות:

(א) כנגד התיבה "ועלטה" (בר' טו 17) יש בתה"ש $\phi\lambda\acute{o}\xi$ שהוא א"ס⁵⁴ של 'להבה', 'להב', 'להט' (אין כאן בתה"ש מילית חיבור). אפשר כמובן שזוהי פרשנות; אך קיימת אפשרות, גם אם זו אפשרות קלושה, שהמתרגם קרא כאן דבר-מה אחר, ואותו הוא תרגם, כנהוג, $\phi\lambda\acute{o}\xi$. האם נכון יהיה להציע כשחזור את שם-העצם "להטה" שהיא המילה הקרובה ביותר מבחינה גרפית

התיבה הנמצאת בשומ'. האם $\tau\acute{\omega}\nu\ \pi\alpha\iota\delta\iota\sigma\kappa\acute{\omega}\nu$ (בר' לא 33) מייצג "האמהת" (נה"מ) או "השפחות" (שומ')?

53 כשאנו מציינים בביאורנו למראה מקום מקראי אחר להשוואה, כוונתנו לרמוז לאפשרויות הבאות: ייתכן שיש השפעה לא-מודעת של המקום האחר על המתרגם שלנו; או: הייתה השפעה כזו על הנוסח העברי בפסוקנו, או שהיה כאן תיאום מכון עם המקום האחר; או, שהמקום האחר מוכיח את מקוריותו של הנוסח המשתקף כאן בתה"ש. אין אנו מוצאים לנכון לחזור ולהזכיר את כל האפשרויות הללו מחדש בכל פעם ממאות המקומות, שבהם מובאת השוואה אל מקום אחר. רק כאשר הדבר נחוץ, אנו מפרטים את האופציות השונות.

54 אנו משתמשים בציון א"ס (=אקוויוולנט סטריאוטיפי) בלא להבדיל בין א"ס מובהק ובלבדי, לבין א"ס שאינו בלבדי. ברם, לעתים אנו מפרטים יותר בהערותינו, לפי הצורך.

ל"עלטה", והוא מתאים לפועל "היתה", הגם שאין במקרא שם עצם כזה, או מוטב לשחזר "להבה"?

(ב) בין התיבות "ועבדום" ל"וענו אותם" (בר' טו 13), המתורגם על-ידי הפועל $\tau\alpha\pi\epsilon\iota\nu\omicron\upsilon\nu$ (שהוא א"ס של הפועל 'ענה' בפיעל ופועל) נמצא בתה"ש ביטוי נוסף: $\kappa\alpha\iota\ \kappa\alpha\kappa\approx\sigma\upsilon\sigma\iota\nu$ הפועל $\kappa\alpha\kappa\omicron\upsilon\nu$ משמש הרבה עבור 'הרע', ותכופות עם האקוטיב 'את'. ניתן אפוא לשחזר, בקירוב, את הביטוי הנזכר בפסוקנו: "וירעו להם". אפשרות זו מתחזקת נוכח העובדה, שהלשון 'וירעו את' או 'וירעו ל' (עם אותו תרגום יווני) נמצא בהקשר של מה שעשו המצרים לישראל (ראה במ' כ 15, דב' כו 6, וגם תה"ש יהושע כד 4, שבו מופיע אותו לשון עצמו). בוודאי כך הבין כל פרשן קדום בפסוקנו את משמעות הגזירה, שנגזרה בברית בין הבתרים (בר' טו 13). יש לשים לב במיוחד לפסקה הנזכרת בספר דברים, כו 6, "וירעו אתנו המצרים ויענונו, ויתנו עלינו עבדה קשה", הנמצאת בפרשת 'מקרא ביכורים', ושוב מצוטטת בהגדה של פסח. פרשה זו הייתה מן הסתם שגורה על-פיו של כל יהודי. ראה גם משנה ביכורים ג, רז, פסחים י, ד. קרוב אפוא לוודאי, שהנוסח אשר בתה"ש בפסוקנו, הוא השלמה על-פיו הפסוק הזה, אם כי קשה לקבוע, אם היה זה במישור העברי או במישור היווני. על-פי זה יש לשחזר את המצע העברי בפסוקנו, כך: "ועבדום והרעום וענו אותם" (או: "והרעו אותם"? "והרעו להם"?). ברם, כנגד זה יש להעמיד את דעתו של ויוורס, שבפסוקנו יש בתה"ש כפול-תרגום של "וענו אותם" גרידא, שכן גם להלן טו 6 מתורגם הפועל 'ענה' על-ידי $\kappa\alpha\kappa\omicron\upsilon\nu$. שחזר כזה, אנו רושמים בתוספת סימן שאלה בין סוגריים צומדים [?].

מתוך תגליות קומראן מוכרים לנו נהגים מגוונים של שימוש באמות קריאה בשלהי ימי בית-שני, זאת הן אשר לדרכי הסימון של התנועות על-ידי אותיות עזר, הן אשר לריבוי או למיעוט השימוש באותיות אלה. בנוסח המסורה נשתמרו במעורב רישומי השיטות השונות. אין אנו יודעים היכן נמצאו במצע של תה"ש אמות קריאה, ואילו אמות קריאה היו. אנו משאירים את הכתיב במדור 'מצע עברי משוער' דומה לזה של נה"מ, אף-על-פי שאפשר שהכתיב של המצע של תה"ש היה מלא יותר, כפי שנמצא תכופות בשומ'. רק במקומות שבהם יש בתה"ש לכאורה מצע עברי שונה, מרשים אנו לעצמנו להשתמש בשחזורנו בכתיב מלא יותר, בהתאם לעניין. כך למשל, ברור לחלוטין, שהמתרגם קרא את בר' כו 33 במשמע של שבועה. אך האם בטקסט העיצורי שבידו היה כתוב "שבועה" או "שבעה" (והשווה בר' כא 28 ואילך)? מכל מקום, בכל מקרה שהמילה כתובה בדיוק כמו בנה"מ, ולא צוין שינוי, הרי שגם הקריאה וגם המשמעות הן כמו זו של נה"מ.

קושי דומה קשור לעניין 'חילוף-סדר' של מילים או ביטויים. מן הראוי היה להבחין בין חילוף סדר הנובע מטעמי העדפה סגנונית לבין זה אשר משקף, אולי, טקסט. ואכן, בפרוייקט CATSS (ראה הערה 23 לעיל) יש סימון שונה לכל אחד משני הטיפוסים הללו של 'חילוף-סדר'; ובדין הוא. לא כך נהגנו כאן; שכן רצוננו למסור את הדברים הנמצאים בתה"ש כפי שהם, ולשאלה, אם מאחרי חילוף הסדר עומד נוסח שונה, תכופות קשה לתת תשובה חד-משמעית (ראה: טוב, השימוש בשבעים, עמ' 194; והדיון אצל לייטר, טרנספוזיציות, ביחס לבר' לא).

יוצאים מכלל זה חילופי סדר הנובעים מחוקי הלשון היוונית, הקובעת למילים מסוימות מקום מסוים במשפט, שלא לפי הנהוג בעברית (כגון $\delta, \gamma\rho$, שעמדנו עליהן לעיל).
 כיוצא בזה, ב־CATSS נקבע סימון מיוחד למקרים, שבתה"ש אין חזרה על מילת יחס וכדומה, בו בזמן שבנה"מ המילה חוזרת, והסימן הזה אומר, ש'חסר' זה הוא עניין סגנוני בלבד. לא נהגנו כך, כיוון שלא תמיד הדברים חד־משמעיים, בפרט כאשר אי־החזרה משתקפת גם בנוסחים אחרים. ראה למשל על בר' כא 10.

5. הביאור

חלק זה מוקדש לבחינה מדוקדקת של המשמעות המדויקת של הכתוב בתה"ש, ולשאלה כיצד יש להניח שהבין המתרגם את הטקסט העברי, ומה הבינו קוראיו של תה"ש.⁵⁵ חלק זה של העבודה עוסק בעניינים הבאים: הפרשנות שנותן תה"ש לכתוב; השוואה לתרגום במקומות אחרים באותו ספר מקראי ובספרים אחרים; פרשנות דומה או שונה – במסורות קדומות אחרות (תרגומים, הספרים החיצונים, ספרות חז"ל, וכדומה); באפשרות של מצע שונה או קריאה שונה, ביחס שבינו ובין נה"מ, וכן בהשוואה למקורות קדומים אחרים. ראוי להדגיש, שיש לנו כאן עניין אך ורק בהבאת תה"ש לפני הקורא; ולכן אין לנו עוסקים בהכרעות בשאלות הגרסה העדיפה, פרט למקרים מיוחדים. ברם, מן הדיון בביאורנו יכול הקורא להסיק מה משקל יש לגרסה זו או אחרת ולהיכן דעתנו נוטה.⁵⁶

כאן המקום להבהיר: ברוב המקומות שיש הבדלים לכאורה בין תה"ש ובין נה"מ, אנו מביאים במדור הזה הפניות למקראות שבהם יש בנה"מ ניסוחים דומים לזה אשר בתה"ש בפסוק הנידון. במקרים כאלה אפשר להבין זאת הן כעדות תומכת במה שנראה כגרסה של תה"ש והן כהסבר להשפעה בלתי מודעת של המקראות הללו על תה"ש בפסוק הנידון. על־פי רוב אי אפשר להכריע בין האפשרויות הללו, ואין לנו מנסים לעשות זאת. זוהי הכוונה בהערות מסוג כזה, ואין צורך לומר זאת בכל מקום במפורש.

בדרך כלל, אנו מתעלמים מתרגומים או נוסחים התומכים בנה"מ, ובכלל זה קטעים מקומראן, הוזהים עם לשון נה"מ. ואולם לא כן ננהג בשני סוגי עדי נוסח, שאנו מזכירים, גם כאשר הם תואמים את נה"מ:

1. באותם מקרים שיש לנו שרידים של ה'שלושה', נביא את המופיע בהם.

2. לעתים אנו מביאים את עדותו של ספר היובלים כאשר הוא תומך בנה"מ כנגד תה"ש.

הבדלי הנוסח בתה"ש המופיעים בכתבי־היד, בתרגומי־המשנה ובמבואות, רבים ביותר. קצתם הם תיאום עם הנוסח העברי, כמו שמשתקף תכופות בנוסח ההקסאפלרי (ראה לעיל, עמ' 000), ואינם אפוא אלא נוסח משני. רבים מהם הם הבדלי צורות דקדוקיות (לרוב ללא

55 ואין זה היינו הך. שלא כמתרגם, אין הקורא רואה לפניו את המקור העברי, ורק במקרה הטוב הוא מודע לקונוטציות ולאסוציאציות מעין אלו שפעלו על המתרגם.

56 נסיון שחזור של הנוסח האותנטי של בר' איא נעשה לאחרונה על־ידי הנדל (בראשית, עמ' 107–149).

הבדלי משמעות (פרשנית), או בדרכי מסירה של שמות פרטיים. עקרונית יש לנו עניין רק במה שנראה כנוסח הראשוני, הקרוב ביותר לתרגום כפי שיצא מתחת יד המתרגם; כל היתר שייך להתפתחות פנים-יוונית.⁵⁷ אנו מקבלים בדרך כלל את ההכרעות שבמהדורת גטינגן, עם זאת אנו מזכירים בעת הצורך את הכרעותיו של ראהלפס. במקרים מעטים אנו מצביעים על חילופי גרסה בעלי משמעות, במיוחד כאשר מעורב בהם כ"י אלכסנדרינוס (A) בספר בראשית.

בדיונו נזקקים אנו מדי פעם להבאת מילים ביוונית. במידת האפשר נרשום אותן בצורתן הפשוטה יותר, ולא בנטייה או ביחסה שבה הן מופיעות בפסקה הנידונה; שכן הקורא שאינו מצוי אצל היוונית, לא יידע שמילים אחדות, שונות מאוד זו מזו, הן אותה מילה עצמה בנטיות שונות, ביחסות שונות, במספר שונה וכדומה. איך יידעו, למשל, לחפש בקונקורדנציה את המילים $\geq \lambda \theta \epsilon \nu$ או $\geq \nu \epsilon \gamma \kappa \epsilon$ (או בצורות המורכבות), ובאילו מקומות נוספים בתה"ש הן מופיעות? מוטב, למשל, לרשום את הצורה היסודית $\xi \rho \chi \epsilon \sigma \theta \alpha \iota \nu \ \varphi \circ \rho \epsilon \iota \nu$ (או יחד עם התחיליות שלהן). בתור צורת יסוד בחרנו לרשום את הפועל כדרך רישומו בקונקורדנציה של האטשירדפאת, ב-infinitivus, ולא כמקובל במילונים ובלקסיקונים.

סימנים וקיצורים המשמשים במהדורתנו

א. הסימנים המשמשים במדור 'תרגום לעברית' ובמדור 'מצע עברי משוער'

AAA, מילים מודגשות = סבירות של מצע עברי שונה.

<AAA>, מילים מודגשות או אותיות מודגשות בין סוגריים מזוותים = 'נוספות'; טקסט הנמצא בתה"ש, ואינו נמצא בנה"מ.

[AAA], מילים או אותיות בין סוגריים מרובעים = מילה או אותיות שאין בטקסט היווני, ושהוספתו בתרגומו העברי לשם הבהירות. סימון כזה מופיע רק במדור 'תרגום לעברית'.

(- - -), קווים בין סוגריים מעוגלים = חסר בתה"ש, ומספר הקווים כמספר התיבות הנמצאות בנה"מ, ואינן מיוצגות בתה"ש.

~ , סימן השיכול = סדר המילים הפוך מזה שבנה"מ (הסימן נמצא בין המילים שסדרן מוחלף; המילים הללו מודגשות).

פעמים יש מילה או קבוצת מילים, הנמצאות בתה"ש במקום שונה מזה שבנה"מ. הדבר יירמז עלידי שימוש כפול בסימן השיכול, אחד במקום שבו ה'חסר', ואחד במקום שבו ה'יתר'; הדבר יראה כך: **<AAA~>**, ואחריו בהמשך הפסוק יבוא (~ - - -) שני הסימנים הללו מציינים עודף של ביטוי מסויים בתה"ש במקום הראשון, והיעדרו במקום השני, שם הוא נמצא בנה"מ. כיצא בזה: כשסדר הדברים מהופך, תחילה יופיע (- - - ~), המצייני חיסור בתה"ש ובהמשך יבוא סימן הטקסט הנוסף **<AAA~>**. כאמור, מספר הקווים כמספר התיבות העבריות, אשר אינן מיוצגות במקום הזה בנה"מ.

57 בחילופין אלה עוסק ווורס, הן בסדרת הספרים על ההיסטוריה של הטקסט (ראה המפתח הביבליוגרפי), הן בסדרת חיבוריו: הערות על הטקסט היווני של בראשית (וספרי התורה האחרים).

<<אאא>>, סוגריים מזוותים כפולים ישמשו באותם מקרים, שבהם במהדורות או במרבית העדויות יש יתר, שאינו נמצא בנה"מ. אך יש לנו תחושה, שזוהי תוספת שאינה מן התרגום האותנטי.

(¹) בראשית תיבה = לסימון אות וי"ו (או ה"א) הנמצאת לפני התיבה בנה"מ, ואינה נמצאת בתה"ש.

{?} = סימון של שחזור לא בטוח.

{?*} = סימון של תיבה או תיבות 'נוספות' בתה"ש, שאין לאלידנו להציע להן שחזור.

יי = שם ה', כאשר הוא נמסר בתה"ש Κύριος.

מילים בלתי מנוקדות, שאפשר לקרוא אותן באופנים שונים, יש לראותן כאילו הן לפי הניקוד של נה"מ.

ב. סימנים וקיצורים הנהוגים בפירושונו

1. הלימות

ה'דיבור המתחיל' והביאור מתייחסים אל מה שאנו מביאים במדור של **המצע העברי המשוער** של תה"ש. גם סימן ה'חסר', (-), יכול לשמש 'דיבור המתחיל'. ספרור עלי בסוגריים לאחר 'דיבור המתחיל', כגון אאא⁽²⁾, מסמן את מספרו הסידורי של המופע של אותה מילה (או אותן מילים) באותו פסוק. קו מפריד בין שתי מילים ב'דיבור המתחיל' – משמש לקיצור המובאה. כאשר במקום 'דיבור המתחיל' יש מספר הפסוק, שלוש נקודות ואחריהן לוכסן ונקודה, הכוונה לדברי הפסוק בכללותו, בהתאם לנוסח המשוער של תה"ש. לעתים הלימה מסתיימת בשלוש נקודות, כאילו 'וכולי'. מילה או מילים בין סוגריים מזוותים בתוך הלימה הן ה'נוספות' אשר בתה"ש (כפי שמופיע בטקסט המשוחזר).

2. קיצורים וסימנים

א"ס = אקוויוולנט [יווני] סטריאוטיפי [של המילה או השורש העבריים]⁵⁸

ולג' = וולגאטה

והוה = שם קודש בן ארבע אותיות, 'הוי"ה' (במקרים מסוימים במקום "יי")

ולג' = וולגאטה

יוב' = ספר היובלים

יוו' = ביוונית (תרגום מילולי לעברית של המילים היווניות הנמצאות בתה"ש)

כ"י = כתבי"ד

כ"י" = כתבי"ד

יוס' = יוסף בן מתתיהו

מגח"ב = מגילה חיצונית לבראשית (הציון לפי טור ומספר שורה)

58 ראה עמ' 18 לעיל, וכן עמ' 48, הערה 54.

תרגום השבעים לספר בראשית

מק"א, מק"ב, מק"ג, מק"ד = מקבים א, ב, ג, ד

נה"מ = נוסח המסורה

נ"ע = נוסח עברי (המצע העברי המשוער של תה"ש)

סימ' = סימכוס

עק' = עקילס

פספילון = פסבדור־פילון ('קדמוניות המקרא')

פש' = הסורי (הפשיטתא)

קדמ' = יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים (הציון לפי מספר הספר והסעיף)

שומ' = החומש השומרני (מהדורת צדקה או מהדורת טל)

שו"ת = פילון, שאלות ותשובות על ספר בראשית (*Quaestiones et Solutiones in Genesim*)

ת"א = תרגום אונקלוס

תא"י = שם כללי לתרגומים הארמיים הארצי־שארליים

ת"ב = התרגום הארמי המקוטע ('ירושלמי')

ת"ג = קטעי תרגום ארמיים מן הגניזה (מהדורת מ' קליין)

תאוד' = תאודוטיון

ת"י = התרגום המיוחס ליונתן לתורה

ת"נ = התרגום הארמי כ"י ניאופיטי

ת"ש = התרגום הארמי השומרני (מהדורת א' טל)

(ת"ש, נוסח) a, או j = ת"ש נוסח A, או נוסח J, לפי מהדורת א' טל

ה'שלושה' = שם כולל לעק', סימ' ותאוד'

ה'אחרים' = הוא הציון οἱ λοιποὶ (= 'השאר'), אשר בשולי כ"י של תה"ש

A = תה"ש כ"י אלכסנדרניוס

B = תה"ש כ"י וטיקאנוס

Biblia Hebraica = BH (רק במקרים הכרחיים נציין לאיזו מן המהדורות כוונתנו: BHK או

BHS)

H-R = הקונקורדנציה היוונית־עברית לתה"ש של האטש־רדפאת

L-S = המילון היווני־אנגלי של לידל וסקוט

1Q... , 4Q... , 11Q... וכדומה (ובהמשך, מימין, תחילת שם חיבור או מספר סידורי) = קדומת

של סימון טקסט מקומראן: טקסט שנמצא במערה מס' 1, 4, 11 מקומראן, וכדומה

"אאא", גרש כפול (גרשיים). לפני מילה (או מילים) ולאחריה(ן) = לציטוט טקסט, ובכלל זה

טקסט משוחזר; וזאת לעומת השימוש השוטף בגרש יחיד

| = הפרדה בין עניינים שונים באותה יחידת דיון

|| = ביטוי מקביל או מקום מקביל

3. תעתיק מתוך היוונית

במקומות רבים מובאים השמות הפרטיים בתעתיק לטיני. לצורך זה משמשים הסימנים הבאים:

האות	η	מסומנת	ê
"	θ	"	th
"	ξ	"	x
"	υ	"	y או u
"	φ	"	ph או f
"	χ	"	ch
"	ψ	"	ps
"	ω	"	ô

תנועה מנושפת בראש מילה מסומנת ב־*h*. לא נסמן אקצנטים וגם לא *iotha subscriptum*. התעתיק מייצג את האותיות היווניות ואינו מתייחס לדרך הגיית המילה. כך למשל, γγ (כמו במילה ἄγγελος) יהיה מתועתק *gg (aggelos)* ולא בהתאם להגייה המקובלת *angelos*.